

MUSEÏON

14

**ГОДИШЊАК
ГРАДСКОГ МУЗЕЈА СУБОТИЦА
A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
GODIŠNJAK
GRADSKOG MUZEJA SUBOTICA**

MUSEION 14 MUSEION 14

ИЗДАВАЧ
Градски музеј Суботица
Трг синагоге 3
24 000 Суботица
Србија

KIADÓ
Szabadkai Városi Múzeum
Zsinagóga tér 3
24 000 Szabadka
Szerbia

УРЕДНИК
Мр Иштван Хуло, директор
Градског музеја Суботица

SZERKESZTŐ
Mgr. Hulló István, igazgató
Szabadkai Városi Múzeum

УРЕДНИШТВО
Мирко Грлица, музејски
саветник, ГМС
Жужана Корхеџ Пап,
рестауратор саветник, ГМС
Габријела Кајдочи Ловас,
кустос, ГМС

SZERKESZTŐSÉG
Mirko Grlica, múzeumi
tanácsos, SzVM
Korhecz Papp Zsuzsanna,
múzeumi tanácsos, SzVM
Kajdócsi Lovász Gabriella,
kurátor, SzVM

РЕЦЕНЗЕНТИ
Стеван Маčkовић
Каталин Гербе
Кинчe Веребeљи
Тамаш Хајду
Војислав Ђорђевић

RECENZENSEK
Stevan Mačković
Görbe Katalin
Kincsó Verebéli
Hajdú Tamás
Dordević Vojislav

ЛЕКТОРИ
Исидора Ана Стамболић
(за српски језик)
Анико Баба (за мађарски
језик)

LEKTOROK
Isidora Ana Stambolić
(szerb)
Bába Anikó (magyar)

ПРЕВОД (апстрактa и
резимеа)
Атила Новак (енглески)

FORDÍTÁS (kivonatok és
összefoglalók)
Novák Attila (angol)

ГРАФИЧКА ПРИПРЕМА
Атила Харангозо

GRAFIKAI ELŐKÉSZÍTÉS
Harangozó Attila

ШТАМПА
Grafoprodukt d.o.o.
Суботица

NYOMTATÁS
Grafoprodukt d.o.o.
Szabadka

ТИРАЖ
500

PÉLDÁNYSZÁM
500

Штампање *Museion*-а
омогућили су Град
Суботица

A *Museion* nyomtatását
Szabadka Város
tette lehetővé.

MUSEION 14 MUSEION 14

NAKLADNIK
Gradski muzej Subotica
Trg sinagoge 3
24 000 Subotica
Srbija

PUBLISHED BY
Municipal Museum Subotica
3 Trg sinagoge
24 000 Subotica
Serbia

UREDNIK
Mr. István Hulló, ravnatelj
Gradskog muzeja Subotica

EDITOR
Msc István Hulló, director of
Municipal Museum Subotica

UREDNIŠTVO
Mirko Grlica, muzejski
savjetnik, GMS
Zsuzsanna Korhecz Papp,
restaurator savjetnik, GMS
Gabriella Kajdócsi Lovász,
kustos, GMS

EDITORIAL BOARD
Mirko Grlica, museum coun-
sellor, MMS
Zsuzsanna Korhecz Papp
museum counsellor, MMS
Gabriella Kajdócsi Lovász,
curator, MMS

RECENZENTI
Stevan Mačković
Katalin Görbe
Kincsó Verebéli
Tamás Hajdú
Vojislav Dordević

REVIEWED BY
Stevan Mačković
Katalin Görbe
Kincsó Verebéli
Tamás Hajdú
Vojislav Dordević

ЛЕКТОРИ
Исидора Ана Стамболић
(за српски језик)
Анико Баба (за мађарски језик)

PROOF-READING
Isidora Ana Stambolić
(serbian)
Anikó Bába (hungarian)

ПРИЈЕВОД (апстрактa и
сажетакa)
Атила Новак (енглески)

TRANSLATION (abstracts
and summaries)
Attila Novák (english)

ГРАФИЧКА ПРИПРЕМА
Атила Харангозо

PREPRESS
Attila Harangozó

ТИСАК
Grafoprodukt d.o.o.
Суботица

PRINTED BY
Grafoprodukt d.o.o.
Subotica

НАКЛАДА
500

PRINTED IN
500

Tiskanje *Museion*-а омогућили
су Град Суботица

The *Museion* was funded by
the City of Subotica

САДРЖАЈ – TARTALOM – SADRŽAJ – CONTENTS

Чланци – Cikkek – Članci – Articles

Mirko Grlica	„Leglo đavolovo” Počeci slobodnozidarskog pokreta u Subotici “The devil’s nest” The beginnings of freemasonry in Subotica 5 “Az ördög fészke”	5
Mirko Grlica	A szabadkai szabadkőművesség kezdetei	12
Papp Árpád	A horvát, német és magyar népies viselet kialakulása és identitásformáló szerepe a múlt század harmincas éveiben a Bácskában The role of folkish clothing in the formation of national identity in the Bačka region in the 1930s	13
Arpad Pap	Razvoj i uticaj narodno/nacionalne nošnje na identitet bačkih Hrvata/Bunjevaca, Nemaca i Mađara tridesetih godina 20-tog veka	25
Korhecz Papp Zsuzsanna	A futaki Szentháromság főoltárkép restaurálása The restoration of the high altar painting of the Holy Trinity in Futog	29
Žužana Korhecz Pap	Restauracija glavne oltarne slike Presvetog Trojstva u Futogu	40
Lovász Gabriella	Török hódoltság kori betelepült népességek eredetének és kapcsolatainak kutatása többváltozós statisztikai módszerekkel The research of the origin and connections of the immigrant populations in Hungary during the period of ottoman rule using multivariate statistical methods	61
Gabriela Lovas	Istraživanje porekla i veza populacija koje su se naselile u Ugarsku za vreme osmanlijske vladavine sa multivarijacijskim statističkim metodama	96
Agneš Sekereš / Neda Dimovski	Arheološka iskopavanja na nalazištu Kaponja-Tavankut Archaeological excavations at the site Kaponja-Tavankut	97
Szekeres Ágnes / Neda Dimovski	Régészeti feltárások a Tavankút melletti Kaponyán	101

Из рада музеја – A múzeum munkájából – Iz rada muzeja – The Museum’s activities

Изложбена делатност / Kiállítások Izložbena djelatnost / Exhibitions	102
Гостујуће изложбе / Vendégkiállítások Gostujuće izložbe / Guest exhibitions	103
Музејска едукација / Múzeumpedagógia Muzejska edukacija / Education at the museum	106
Промоције и догађања / Bemutatók és események Promocije i događanja / Promotions and events	108
Издања / Kiadványok / Izdanja / Publications	111

Mirko Grlica¹

Gradski muzej Subotica
Trg sinagoge 3
24000 Subotica, Srbija
mirkogrlica@gmail.com

UDC 061.236.5(497.113 Subotica)
050NAŠE NOVINE

„LEGLO ĐAVOLOVO”
Počeci slobodnozidarskog pokreta u Subotici
“THE DEVIL’S NEST”
The beginnings of freemasonry in Subotica

Apstrakt: Predstavnici slobodnozidarske lože „Stvaranje” bili su i pre početka rada, ali i odmah nakon osnivanja izloženi neprimerenim *ad hominem* napadima na stranicama *Naših novina*, glasila Kršćansko-socijalističke stranke Mađarske u Subotici. Autor tih tekstova bio je kapelan u subotičkoj župi sv. Terezije Blaško Rajić. Pošto je najveći broj članova slobodnozidarske lože u Subotici bio hebrejske veroispovesti, tekstovi su intonirani antisemitskim stavovima. Na primeru Rajićevih tekstova ovaj rad pokazuje dubinu iracionalnih posrnuća prema drugačije mislećim ljudima u godinama pred Prvi svetski rat. Takvi stavovi, kod Rajića, ali i kod mnogih njegovih istomišljenika, postali su idejna osnova na kojoj su milioni pohrlili u rat, misleći da će u njemu naći rešenja za svoja životna nezadovoljstva.

Ključne reči: slobodnozidarska loža „Stvaranje”, antisemitizam, kršćanski socijalizam, Blaško Rajić, *Naše novine*.

Abstract: Even before the mason-lodge “Alkotás” (‘Creation’) was established in Subotica, but also immediately after its establishment, the members of this lodge were exposed to unparalleled *ad hominem* attacks in the Subotica weekly newspaper “Naše novine” (‘Our newspaper’), the local organ of the Hungarian Christian Socialist Party. The author of these articles was Blaško Rajić, the assistant priest in the bishopric of Saint Teresa, Subotica. Since the majority of the members of the mason-lodge was of Jewish religion, the articles in question are biased by anti-Semitic attitudes. This paper uses the articles of Rajić as an example in order to present the depths of the irrational hostility towards people of different values and attitudes in the years preceding World War I. These beliefs we encounter in the writings of Rajić, but also in the works of many others who shared these ideas, served as the ideological foundation for millions to participate in the war, hoping to find a solution to their own dissatisfaction with life.

Key words: the mason-lodge “Alkotás” (‘Creation’), anti-Semitism, Christian socialism, Blaško Rajić, *Naše novine*

¹ Mirko Grlica, istoričar, muzejski savetnik
Grlica Mirko, történész, múzeumi tanácsos
Mirko Grlica, historian, museum counsellor

UVOD

Erik Hobsbaum (Eric Hobsbawm 1917 – 2012), nedavno preminuli engleski historičar marksističke orijentacije, je u jednoj od svojih knjiga ustvrdio: „U svojoj najopćenitijoj formi ideologija 1789. bila je slobodnozidarska” (Hobsbawm, 1987, 66). I mada se ta činjenica ne može uvek potvrditi preciznim hronološkim argumentima, suštinski, kao proces ona itekako ima smisla.

U istoriji Mađarske, ali i Subotice, puno je takvih primera. Iako se začeci formiranja buržoazije mogu pratiti decenijama ranije, u drugoj polovini 19. veka predstavnici ove društvene klase i članovi slobodnozidarskih loža bili su na zajedničkom zadatku rušenja društvenih stega, ali i mentalnih okova feudalnog društva. Zajedno pokušavaju i neretko uspevaju da izgrade moderno društvo, odnose među ljudima zasnovane na principima koji nisu *a priori* favorizovali određene slojeve društva. Ti procesi napredovali su sporo, ponekad su bili praćeni zastajkivanjem, gotovo uvek su bili prožeti sa puno protivljenja i osporavanja od kojih su ona *ad hominem* bila najčešća. O tim procesima tokom prvih godina rada slobodnozidarske lože „Stvaranje” u Subotici biće reči u ovom radu. Poseban akcenat biće na neprihvatljivim stavovima protiv masona iznetim u više navrata u tekstovima subotičkog nedeljnika *Naše novine*. Jedan od naslova tih tekstova je zbog svoje radikalnosti uzet za naslov rada. Zbog odstustva društvene reakcije takvi obrasci mišljenja, između ostalog, preživeli su do danas i s vremena na vreme iznova se vraćaju u naš društveni prostor.

U izvorima koji govore o prošlosti Subotice najstarije konekcije sa slobodnim zidarima vezane su za političke promene početkom osamdesetih godina 19. veka i postepenim preuzimanjem lokalne samouprave od strane liberala, tj. Slobodoumne stranke. Naime, od obnove parlamentarizma u okvirima Austrougarske monarhije, vlast u gradu, mesto gradonačelnika i dva poslanika u mađarskom parlamentu davala je levica. Na talasima probuđenog bunjevačkog nacionalizma prvi je tu dominaciju razbio Lazar Mamužić (1847 – 1916), koji je 1881. godine oduzeo levici jedno mesto u parlamentu. Nakon tri godine Mamužić je postao gradonačelnik, a liberali su u potpunosti kontrolisali lokalnu skupštinu, čime je Subotica prestala biti opozicioni grad.

Naime, u julu 1884. godine, održani su parlamentarni izbori na kojima su izabrana dva poslanika iz redova Slobodoumne stranke: dr Mor Horvat (Dr. Horváth Mór, oko 1844 – 1896) i Imre Ivanka (1818 – 1896). Ondašnja štampa zabeležila je da su obojica izabrana zahvaljujući „Bunjevadiji”, jer su Mađari listom glasali za Krajnju levicu (*Neven*, 15. 7. 1884, 105). Iako je advokat dr Horvat imao vrlo interesantnu biografiju, u ovoj priči nas više interesuje Imre Ivanka. Ocrtavajući nezavidan položaj južnoameričkih liberala, Erik Hobsbaum je napisao: „Liberali su bili obrazovana gradska elita na seljačkom kontinentu, a njihova moć, ako su je uošte imali, oslanjala se na nepouz dane generale i lokalne klanove zemljoposjedničkih porodica koje su se liberalima priklanjale iz razloga koji su imali tek vrlo daleke veze sa Johnom Stuartom Millom ili Darwinom” (Hobsbawm, 1989, 100). U sličnoj situaciji nalazili su se i subotički liberali. Nedostatak dovoljno kvalitetnih i obrazovanih kadrova opredelio je stranku da za jednog od dva predstavnika Subotice u državnom parlamentu postavi nekadašnjeg honvedskog pukovnika u Revoluciji 1848/49. godine, jednog od osnivača Crvenog krsta u Mađarskoj, generalnog direktora Severoistočne železnice... Uz sve

pomenuto, Imre Ivanka je od 1873. godine bio član slobodnozidarske lože „Mačaš Korvin”. „Doprineo je veoma mnogo da se izgradi ložina zgrada koja je završena 1896. godine. Na žalost, zbog bolesti nije mogao da prisustvuje svečanosti i ubrzo je umro” (Šosberger, 2014, 49).

U proleće 1885. godine predsednik Građanskog čitalačkog kruga Matija Antunović (1828 – 1913) pozvao je u Suboticu orijentalistu, publicistu i pesnika Anđela de Gubernatisa (Angelo de Gubernatis 1840 – 1913), koji je, uz sve pomenuto, bio i veliki majstor italijanskih slobodnih zidara. U njegovu čast priređen je banket (*Bácskai Ellenőr*, 19. mart. 1885. 3). Tako je malobrojnim intelektualcima otvorenih svetonazora bilo omogućeno upoznavanje sa pokretom koji je svoje delovanje temeljio na slobodnom mislilaštvu i antiklerikalizmu.

OSNIVANJE SLOBODNOZIDARSKE LOŽE „STVARANJE”

To će narednih godina rezultirati izborom nekih od njih da se priključe slobodnozidarskim ložama u gradovima u Subotici bliskom okruženju. Najviše ih je bilo u segedinskoj loži „Arpad”. Tamo je krajem aprila 1899. godine održan osnivački rad venčića „Lajoš Košut”, dok je svečani rad održan poslednjeg majskog dana u Bačkim Vinogradima, u vinogradu subotičkog reformatskog propovednika Emila Korošija (Korossy Emil). Bila su prisutna desetorica braće iz lože „Arpad” (Árpád a testvériséghez), na čelu sa Fridešom Aratoom (Arató Frigyes). Od Subotičana nazočni su bili: lekar dr Jožef Novak (Dr. Novák József 1854 –), reformatski propovednik Emil Koroši, direktor banke Mor Lanji (Lányi Mór), književnik, bibliofil, predsednik Jevrejske opštine dr Isidor Milko (Dr. Milkó Iszidor 1855 – 1932), trgovac Šimon Levi (Löwy Simon – 1913), advokat dr Jožef Brenner (Dr. Brenner József 1860 – 1945), trgovac Žiga Dojč (Deutsch Zsiga 1870 – 1923) i direktor Muške građanske škole Antun Abrašić (1856 –). Tokom 1899 – 1901. godine članovi su se sastajali u hotelima „Jagnje” i „Nacional”, u restoranu u Gradskom parku, kao i u stanovima pojedinih članova. Tokom tih godina slobodnozidarskom venčiću pristupili su još trgovac Ferenc Levi (Löwy Ferenc 1866 – 1944/5) i advokat dr Hugo Bilic (Dr. Bilitz Hugo – 1914).

Nekoliko sačuvanih dokumenata u Istorijском arhivu u Subotici, svedočanstvo su da su slobodni zidari od početaka svog delovanja imali loše odnose sa gradskim vlastima. U dopisu nastalom u Budimpešti 13. jula 1900. godine Velika simbolička loža Mađarske je obavestilo Ministarstvo unutrašnjih poslova i vlasti slobodnog kraljevskog grada da je pod predsedništvom dr Jožefa Novaka u Subotici počeo sa radom slobodnozidarski venčić „Lajoš Košut”. Primedba gradskih vlasti odnosila se na činjenicu da je udruženje počelo sa radom, a da nije podastrlo svoj statut. U dopisu koji je 12. aprila 1901. godine upućio Gradskom veću Subotice, veliki kapetan Mačaš Salai (Szalay Mátyás 1861 –) je tvrdio da dr Jožef Novak nije dao, bolje rečeno, nije hteo da kaže gde se nalazi sedište venčića niti kada se članovi sastaju. Veliki kapetan je o istom sadržaju 10. maja obavestio i Ministarstvo unutrašnjih poslova nakon čega je državni sekretar 23. jula 1901. godine obavestio gradske vlasti da je naložio slobodnozidarskom venčiću da gradskim vlastima dostave kopiju statuta (IAS, F:2. I, 327/1900). Za pretpostaviti je da nesporazumi ovim nisu prevladani, jer je tokom 1902. godine došlo je do uspavljivanja venčića „Lajoš Košut”, što je potrajalo do 1909. godine (Šosberger, 2014, 330 – 331).

Bez obzira na uspavljivanje venčica „Lajoš Košut”, ideje slobodnog zidarstva bile su i dalje interesantne nekim Subotičanima. Kada su 1909. godine četvorica članova nekadašnjeg venčica: trgovac Šimon Levi, trgovac žitom i preduzetnik Žigmond Dojč, preduzetnik i vlasnik fabrike štirka Ferenc Levi i Adolf Venecijaner (Venetianer Adolf – 1919) prionuli na posao da formiraju ložu, pridružili su im se i sugrađani koji su već bili članovi loža u okolnim gradovima: advokat i preduzetnik dr Jako Fišer (Dr. Fischer Jakó (– 1939) i glavni lekar u bolnici dr Šandor Kertes (Dr. Kertész Sándor 1844 – 1909), koji su već bili članovi lože u Baji i muški krojač i deoničar u banci Aron Sekelj (Székely Áron) iz lože „Arpad” u Segedinu. Pridružili su im se u međuvremenu u Suboticu doseljeni hemijski inženjer dr Žigmond Litman (Dr. Littmann Zsigmond 1876 – 1944), dr Jožef Rozental (Dr. Rosenthal József) i dr Endre Vasko (Dr. Vaszkó Endre).

U februaru 1910. godine u segedinsku ložu „Arpad” su primljeni sledeći Subotičani: arhitekta Đula Vali (Váli Gyula 1865 –), preduzetnik Adam Griner (Grüner Ádám), fabrikant i preduzetnik Mor Levi (Löwy Mór – 1939) i advokat dr Jovan Petrović (– 1923). Tokom maja i juna te godine primljeni su: lekar dr Deže Vali (Dr. Vály Dezső 1870 –), sudija Ferenc Olah, advokat, ali vlasnik veletrgovine dr Ižo Tausig (Dr. Taussig Izsó 1874 –), poslovni zastupnik Hugo Bek (Beck Hugó), dr Šimon Singer (– 1939), Andor Kalivoda i trgovac Jožef Baron (Baron József). Tokom jeseni počela su okupljanja subotičkih slobodnih zidara pod vedrim nebom. Od dva predloga izabrano je da se loža zove „Stvaranje”, za privremenog predsednika je izabran Mor Lanji, dogovoreno je da će lozinka lože biti Sloboda – jednakost – bratstvo i da će boje lože biti boje grada: plava i bela. Privremeni prostor hrama bio je u iznajmljenom prostoru iznad gvožđare „Barzel”, u kući braće Kunec na početku tadašnje Deakove ulice (Šosberger, 2014, 378).

Loža je osnovana 5. januara 1911. godine u prisustvu starešine lože „Arpad”. Za starešinu lože izabran je Mor Lanji. U loži je bilo 28 članova, ali je se broj vrlo brzo povećavao. Početkom 1912. godine članovima lože je predstavljen projekat hrama koji je izradio Deže Jakab (Jakab Dezső 1864 – 1932). Od kraja juna 1912. godine, kada je veliki majstor Mor Lanji podneo gradskim vlastima projekat na uvid i zatražio dobijanje građevinske dozvole, do okrobra iste godine tekla je živa prepiska vlasti i lože. Odnosila se na zamerke da su prozori na zgradi projektovani jako visoko, do procesa regulacije ulične linije placa u Arpadovoj ulici, kojom prilikom je od placa oduzeto oko 87 m², zbog čega je loži isplaćeno 2183 krune i 75 filera (IAS, F:2. III, 559/1912). Objekat je podignut do jeseni i krajem novembra subotički slobodni zidari ušli su u svoj hram (Šosberger, 2014, 386 – 387).

Početkom 1913. godine loža je imala 54 člana, a početkom 1914. godine 69 članova. Pred izbijanje Prvog svetskog rata loža je imala 88 članova. Na samom početku rata hram je pretvoren u bolnicu sa 50 kreveta...

ANTISEMITSKI NAPADI NA ČLANOVE LOŽE „STVARANJE”

Ova idilična, beskonfliktna priča mogla bi se ovako nastaviti unedogled. Bio bi to još jedan u nizu radova sa autocenzurom od strane autora, kojim se svesno, zarad mira „u

višenacionalnoj i multikonfesionalnoj” Subotici prećutkuju ozbiljni ispadi protiv svega što je bilo drugačije od uniformisanog, konzervativnog i malograđanskog *mainstream*-a. Ali, stvarnost je bila drugačija. U godinama pred izbijanje Prvog svetskog rata, subotičko društvo bilo je gotovo u potpunosti uronjeno u paradokse. Počev od suprotstavljenosti mađarskog nacionalizma sa manjinskim nacionalizmima, pa sve do otvorene i neskrivene mržnje prema Jevrejima (antisemitizam) ili drugačije mislećim ljudima.

Kritičari moderne liberalne civilizacije krajem 19. i početkom 20. veka koji su prezirali plitki intelektualizam buržoaskog društva, parlamentarizam koji je često uzdizao nesposobne na visoke stepene vlasti, stigli su u svojoj najradikalnijoj formi do nacionalističkih i rasističkih stavova.

Ekstremni nacionalisti želeli su da izbave egzistenciju od onoga što su smatrali duhovno praznim modernim društvom time što bi uključili pojedinca u relativizovanu i ujedinjenu nacionalnu zajednicu. U tom procesu, nacionalizam je postao još više etnocentričan, ratoboran, netolerantan, iracionalan i rasistički. Ekstremni nacionalizam poznog devetnaestog i ranog dvadesetog veka doprineo je pojavi Prvog svetskog rata i usponu fašizma posle rata; bio je rasadnik totalitarističkog nacionalizma (Peri, 2000, str. 478).

U Subotici, ovaj proces je imao formu sukoba mađarskog nacionalizma, koji je pokušavao da što veći deo od gotovo polovine gradskog stanovništva nemađarskih etniciteta preobrtati u zajednicu mađarskog političkog naroda. Tokom druge polovine 19. veka to mu je i uspelo sa najvećim delom zajednice Subotičana hebrejske veroispovesti, koji su naoružani znanjima, otvoreni ka idejama liberalizma i svakovrsnog preduzetništva, postali glavni dobitnici u procesu izgradnje buržoaskog društva. Glavni gubitnici u tom procesu bili su srednji i sitni zemljoposednici među subotičkim Bunjevcima. Bez obzira što su u početnim decenijama austrougarske istorije grada iskazivali bespogovornu lojalnost Mađarskoj, država prema njima nije ispunjavala pozitivne zakonske obaveze vezane za mogućnost obrazovanja dece na maternjem jeziku. Rezultiralo je to gomilanjem nepismenih i nedoškolovanih među subotičkim Bunjevcima, nastankom negativnih stereotipa koji su se širili na celokupnu zajednicu. Iako se tokom poslednje dve decenije 19. veka malo odluka u lokalnom parlamentu moglo doneti bez njihovih glasova, oni su ubrzano gubili ekonomske pozicije u lokalnoj zajednici. Ostajući verni tradicionalnom načinu privređivanja i konzervativnim idejnim matricama, koje su im najčešće nametane od strane pojedinaca iz Rimokatoličke crkve, vremenom su postali bastion odbrane vrednosti iz već proživljenih vremena, ali i prijemčivi za radikalne nacionalne i antisemitske ideje koje je donosio početak 20. veka. Iako su ideje antisemitizma postale prijemčive u svim etničkim skupinama, u potpunosti se na ovaj proces može primeniti zaključak eminentnog nemačkog istoričara:

Antisemitizam je bio manifestacija odbijanja ‘Zapada’ s kojim su se identifikovali Jevreji... jer su prosvetiteljstvo i demokratija bili bitni preduslovi za njihovo prihvatanje i progres” (Bracher, 1970, str. 36).

U delu mađarske aristokratije, ali i među višim sveštenstvom Rimokatoličke crkve, nastala je ideja kršćanskog socijalizma, koja je trebala biti idejna brana svim liberalnim, socijalističkim, anarhističkim, ali manjinskim nacionalnim programima. U okviru tog pokreta, a kasnije i političke stranke, u Subotici je u jesen 1907. godine pokrenut dvonedeljnik, a brzo nakon toga, s potporom kaločkog nadbiskupa, i politički nedeljnik na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku *Naše novine*.

Mada su svi prethodni urednici *Naših novina* bili vrlo jasni u osudi liberalnih i slobodnozidarskih načela, to uređivačko opredeljenje najlakše se moglo uočiti kada je krajem maja 1910. godine urednik postao Blaško Rajić (1878 – 1951), tada još kapelan u subotičkoj župi sv. Terezije. Iako su načela onovremenog novinarstva bila daleko od tolerantnog, otvoreni izrazi mržnje i nipodaštavanja osoba sa drugačijim svetonazorima, poput onih korištenim u Rajićevim tekstovima o slobodnim zidarima, bili su veoma retki. Krajem oktobra 1910. godine, dakle u vreme kada su aktivnosti na osnivanju lože trajale već godinu dana, Rajić je sledećim rečima obavestio svoje čitaoce o tim radnjama:

Slobodni zidari u Subotici. Snjušilo svoje grbave nosove, nekoliko čibavih čivuta, pa odluče da će se u Subotici osnovati „ložu slobodnih zidara”. Evo donosimo imena ovih krmeljivih kukavica: Fišer Jako, Aron Sekelj, Moric Horvat – Heilbrun. One druge ćemo drugi put staviti na javnost. Svaki kršćanin nek zna svoju dužnost naspram ovima (*Naše novine*, 30. 10. 1910. str. 2).

Da li je Rajić nastavio sa javnim publikovanjem imena članova buduće slobodnozidarske lože ne znamo, jer naredni broj *Naših novina* nije sačuvan, ali u njegov „obračun” sa njima vrlo brzo je ubačena antisemitska dimenzija. U tekstu pod naslovom „Mračnjaci” stoji: „Govori da se u Kunecovoj dvospratnoj kući noću sakupljaju slobodni zidari. Ima ih 22 i svi su čifuti” (*Naše novine*, 15. 1. 1911. str. 2).

Iz ove rečenice se vidi da Rajić nije znao da je na dan kada je dotični broj *Naših novina* štampan osnovana loža „Stvaranje”, da u njoj nije bilo 22 člana nego 28, da nisu svi bili hebrejske veroispovesti i da se nisu nalazili u „Kunecovoj dvospratnoj kući”, već u jednom drugom objektu istih vlasnika. Iako se pokazalo da mu izvori informacija nisu baš najbolji, to nije sprečilo Rajića da nastavi sa tekstovima o slobodnim zidarima. U mesečniku *Neven*, drugom subotičkom listu na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku, objavljen je vrlo afirmativan tekst o predavanju koje je 28. januara 1911. godine u budimpeštanskoj gradskoj kući održao sociolog dr Oskar Jasi (Dr. Jászi Oszkár 1875 – 1957). Govoreći ispred udruženja „Galilei”, koje je delovalo na budimpeštanskom univerzitetu, Jasi se u predavanju o narodnosnom pitanju založio da je „minimum, to jest najmanja mira zahtiva svake narodnosti: dobra škula, dobra uprava i dobar sud, a to je sve dobro samo ako je materinskog jezika” (*Neven*, 15. 2. 1911. str. 9).

Kada su u Subotici tokom aprila 1911. godine, uz prisustvo slobodnih zidara iz sedam loža, predavanje, doduše o privrednim temama, održali Oskar Jasi i političar Pal Sende (Szendé Pál 1879 – 1934) dileme za Blaška Rajića više nije bilo. Koristeći kao povod jedno pismo iz Zagreba, u kome se kritikovan *Neven* zbog teksta o najvećim zemljoposjedima u Mađarskoj, među kojima su posebno apostrofirani i sve latifundije u posedu crkvenih velikodostojnika (ukupno 2,3 miliona katastarskih jutara), Blaško Rajić je koristeći vrlo spefičan logički postupak u tekstu „Jedno pismo” zaključio: „Sve se čini da je *Neven* u židovskim rukama, da je više židovski, nego kršćanski list” (*Naše novine*, 19. 3. 1911, str. 1-2). Kasneći dva i po meseca Rajić je tek na kraju aprila 1911. godine u tekstu „Framasoni” zamerio *Nevenu* na pozitivno intoniranom tekstu o udruženju „Galilei” i Jasijevom predavanju o narodnostima u Budimpešti (*Naše novine*, 30. 4. 1911, str. 1-2). Vrhunac Rajićeve kampanje protiv slobodnozidarskog pokreta usledio je sredinom maja 1911. godine, kada je do urednika *Naših novina* konačno stigla informacija da je loža u Subotici osnovana.

Otvorilo se i u Subotici leglo đavolovo, loža slobodnih zidara. Kršćani, braćo, vaša je dužnost pred Bogom da se raspitate, pa ni liječniku, ni fiškalu, ni trgovcu takom ne skupite, koji je slobodan zidar, neprijatelj Boga, vjere, naroda. Osobito fiškalu ne idite čifutu, ni onda kada imate suparnika, što bi ga volili u kapi vode zadaviti. Idite kršćanu fiškalu. Trgovca čifuta, slobodnog zidara takođe izbegavajte. Imamo dosta poštenih trgovaca (*Naše novine*, 14. 5. 1911, str. 2).

ZAKLJUČAK

Neprihvatljivi izrazi korišćeni u Rajićevim tekstovima ne ostavljaju sumnje u dubinu mržnje koju je gajio prema slobodnim zidarima. U odsustvu organizovanog otpora takvim mišljenjima, verovatno se malo toga moglo promeniti. Još je nemački istoričar Teodor Momzen (Theodor Mommsen 1817 – 1903) konstatovao da antisemiti nisu hteli da slušaju „logičke i etičke argumente... Oni jedino slušaju sopstvenu zavist i mržnju, najpodlije instikte. Ništa im drugo nije važno. Gluvi su za razum, pravo ili moral. Na njih se ne može uticati... (Antisemitizam) je užasna epidemija, kao kolera - niti se može objasniti niti lečiti” (Pulzer, 1964, str. 299). Na kraju valja reći da Rajić nije bio usamljen u svojim ekstremnim osećanjima mržnje prema drugačije mislećima ili drugačijima. Duboki iracionalizam u kome je živela većina Evropljana, među njima i mnogi Subotičani, činio je idejnu osnovu za prihvatanje rata kao oblika rešavanja svih nagomilanih problema. Mišljenje racionalne manjine lako je bilo ućutkivano od strane gromoglasne većine, koja je oberučke jurila u besmisleni rat. Po tome bi se Rajićevi stavovi lako utopili u mnoštvo sličnih, samo da nije u pitanju osoba čija bista i danas stoji u najužem centru Subotice. Grada, koji i dalje voli da se hvali svojom multikulturalnošću i multikonfesionalnošću, što podrazumeva i toleranciju, ili bi bar trebalo.

LITERATURA

- Antunovits Mátyás. (19. mar. 1885). *Bácskai Ellenőr*, str. 3.
- Bracher, K. D. (1970). *The German Dictatorship*. New York: Praeger.
- Framasoni. (30. apr. 1911). *Naše novine*, str. 1-2.
- Framasonska loža. (14. maj. 1911). *Naše novine*, str. 2.
- Hobsbawm, E. J. (1987). *Doba revolucije. Evropa 1789—1848*. Zagreb: Školska knjiga: Stvarnost.
- Hobsbawm, E. J. (1989). *Doba kapitala 1848—1875*. Zagreb: Školska knjiga: Stvarnost.
- IAS, F:2 – Istorijski arhiv Subotica, Fond Gradskog veća.
- Jedno pismo. (19. mar. 1911). *Naše novine*, str. 1-2.
- Mračnjaci. (15. jan. 1911). *Naše novine*, str. 2.
- O narodnosnom pitanju. (15. feb. 1911). *Neven*, str. 9.
- Peri, M. (2000). *Intelektualna istorija Evrope*. Beograd: Clio.
- Pulzer, P. G. J. (1964). *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*. New York: Wiley.
- Slobodni zidari u Subotici. (30. okt. 1910). *Naše novine*, str. 2
- Šosberger, J. (2014). *Masoni u Vojvodini 1785—1940*. Novi Sad: Merkur Impex d. o. o.

Mirko Grlica

“AZ ÖRDÖG FÉSZKE” A szabadkai szabadkőművesség kezdetei

Összefoglaló

A Stvaranje - Alkotás szabadkőműves páholyt megalakulásától, vagyis a munkájuk kezdete előtt, valamint munkájuk berekesztése után is a Magyar Keresztényszocialista Párt szabadkai szócsovének számító *Naše novine* hetilap hasábjain állandóan támadták. A cikkek szerzője a szabadkai Szent Teréz-templom plébánosa, Blaško Rajić volt. Mivel a szabadkőműves páholy tagjait főként izraelita vallású egyének alkották, a szövegek antiszemita beállítottságról tanúskodnak. Rajić írásainak példáján e munka azon irracionális hanyatlást szeretné megmutatni, mely a másként gondolkodók felé irányult az első világháború kitörésének évei előtt. Rajić, valamint sok hasonlóan gondolkodó álláspontja szellemi alapot képezett milliók háborús álmokfutásának, melyben megoldást reméltek az életük terén tapasztalt elégedetlenségeikre.

Papp Árpád¹

Szabadkai Városi Múzeum

Zsinagóga tér 3.

24 000 Szabadka, Szerbia

e-mail: papp.arpad.1968@gmail.com

UDC 391(497.113)"19"

A HORVÁT, NÉMET ÉS MAGYAR NÉPIES VISELET KIALAKULÁSA ÉS IDENTITÁSFORMÁLÓ SZEREPE A MÚLT SZÁZAD HARMINCAS ÉVEIBEN A BÁCSKÁBAN

THE ROLE OF FOLKISH CLOTHING IN THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY IN THE BAČKA REGION IN THE 1930s

Összefoglaló: A tanulmány három, specifikus helyzetben lévő nemzeti kisebbség (magyar, horvát és német) közösségi külső identitásának jegyeit, azok alakulását vizsgálja és elemzi két szempont alapján: miből merít - mit tekint követendő példának a közösség - illetve hogyan és miben manifesztálódik a kollektív identitás. A vizsgálat idődimenzióját az a külön-külön bemutatásra kerülő viszonyrendszer adja, amiben a diktatúra alatti, majd a királygyilkosság utáni belpolitikai rendszerrel való korrelációk és a népi kultúra megnyilvánulásainak látványos elemeire hívom fel a figyelmet.

Kulcsszavak: Gyöngyösbokréta, népi színjátszás, bunyevác aratóünnepség, német polgári viselet, 1930-as évek

Abstract: The study examines the evolution of the outward features expressing the community's identity within three minority groups (Hungarians, Croats, Germans) sharing a specific situation, and analyses these features according to two points of view: what is the inspiration of the community in question and, accordingly, what does it consider as an example to be followed, while the second being the question in what way the collective identity is manifested. The time-dimension of the study is provided by the system of relations, presented separately for each of the groups, in which we draw the attention to the spectacular elements of the manifestation of folk culture during the dictatorship and to its correlations with the system of domestic politics after the regicide.

Key words: Gyöngyösbokréta, folk play performances, bunjevac harvest festival, German civil clothing, the 1930s

¹ Dr. Papp Árpád, etnológus–antropológus, kurátor

Dr. Árpád Papp, etnolog–antropolog, kustos

PhD Árpád Papp, ethnologist–anthropologist, curator

Közlésre átadva: 2016. május 31.

Közlésre javasolva: 2016. szeptember 29.

CÉLKITÚZÉS

Tekintettel arra, hogy a több nemzetiség által lakott régiók esetében a kisebbségi kultúra legalább annyi szállal kapcsolódik a vele azonos területen jelenlévő többségi kultúrához, mint más – jó esetben szomszédos területen többségiként egzisztáló – saját műveltségéhez, mindkét erőterét függvényében definiálható helyzete: az uralkodó kultúra és annak kisebbségi kultúrához való viszonya, a jóindulat vagy a jóindulat hiánya a teljes elfogadástól a nemzetpolitikai kockázatként való kezelés széles skáláján húzódó viszonyítást kölcsönöz neki. Másképpen megfogalmazva: az uralkodó vagy hivatalos – a délvidéki kronológia esetében igen változatos és különböző nemzetekkel behelyettesíthető rovat – és az uralkodó struktúrából az adott időszakban kihulló többi nemzeti közösség (kisebbség) viszonya nem pusztán kisebbségek közti viszonyrendszer, hanem azok hatalomhoz való viszonyuk és a hatalmi struktúrában betöltött helyétől is nagy mértékben függő érzékeny egyensúly vagy egyensúlytalanság eredője is. Vagy épp ellenkezőleg: a sok tekintetben igazolt és helyes szemlélettel némiképp feleselve a népi (nemzeti, kisebbségi) kultúra kijelölt időszakban történő vizsgálatát nem az elfogadott hivatalos kultúra-népi kultúra dichotómia, hanem elsősorban a hivatalos (többségi) politika és a kisebbségek erre adott, a viselet alakulásában is megfigyelhető válaszai mentén kísérem meg.

A KISEBBSÉGI MAGATARTÁS HÁROM ÉVTIZEDE (1934-1961)

A kiválasztott tér- és időintervallum tágabb környezete – a múlt század középső harmada, mereven értelmelve az 1933 és 1966 közti időszak – egy sor olyan bel- és külpolitikai rengést és változást foglal keretbe, melyek döntően – néha tragikus – irányba befolyásolták a vizsgálatunk tárgykörébe vont három nemzeti közösség sorsát. Ebből a viselet azonosság-tudat-formáló változások tekintetében többszörösen is kiemelkedik a második világháborút közvetlenül megelőző hét-nyolc év, ami a három vizsgált közösség – a magyar, a horvát és a német - önszerveződésének és ezen belül a népi kultúra manifesztálódásának csúcsidezőszaka.

A példáink erre az időszakra összpontosítanak. Csupán távirati stílusban térve ki a tágabb időszak meghatározó eseményeire: az 1929. január 6-i diktatúra a politikai szerveződés lényegében minden szintjét (ide értve a kisebbségek kulturális szerveződését is) törvényen kívül helyezte és ez a magyar és német kisebbség korábbi hagyományokra alapozó, de az új helyzetben újat alig-alig felmutató mozgásterét is minimálisra csökkentette.

Az 1934 októberében elkövetett Marseille-i merénylet után a jugoszláv kormány fokozatos kurzusváltásának – németbarát politikájának megerősödése - egyik, kisebbségeket érintő, de korántsem egyetlen következménye a német, a magyar és paradox módon az államalkotó horvát közösségek szervezeti megerősödése: a harmincas évek második fele mindhárom közösség látványos kulturális kibontakozását eredményezte (ez a magyar Gyöngyösbokréta, a bunyevác-horvát Dužijanica és a német népviseleti bálak “születésének” időszaka) aminek eredményeit mindhárom közösség jól ismerte.

Az 1941-es impériumváltás a kisebbségi sors keserűségét megtapasztaló magyar és német közösséget több szempontból szövetségesekké, az addig uralkodó délszláv közösséget

– ebben a kettős helyzetben lévő bácskai horvátságot – is merőben új helyzetbe helyezte. Az új impérium autoritativ jellegénél (is) fogva csupán látszólagos engedményeket – és eredményeket – mutatott fel és csak részben valósította meg a korábban – saját kisebbségi létében – megfogalmazott elvárásokat.

A korábbi, kisebbségi léthelyzetben működő megmozdulások országosakká minősültek: a regionális hatókörű Gyöngyösbokrétát a Magyar Bokréta Szövetség integrálta magába és az akkor még élő hagyományokat egy merőben új (mesterséges) keretbe helyezte, illetve a helyi aratóünnepséget (ami ekkorra már helyi horvát ünnep szerepét töltötte be) az új kenyér országos ünnepe váltja fel, háttérbe szorítva az ünnep röviddel korábban kreált horvát-bunyevác nemzeti jellegét. Az új kisebbségek működése legalább olyan kontroll alá került, jóllehet státuszukat döntően befolyásolta az a tény, hogy a szentistváni állam nemzetiségei közé sorolván nem a magyarokat övező korábbi gyanakvás és bizalmatlanság jellemezte megítélésüket, miként az új délszláv állam megalakulása idején volt tapasztalható.

A második világháborút követő időszakban az új hatalom nem csak a burzsoá renddel és osztállyal kívánt leszámolni, de egyúttal a “fasiszta kollaboránsokkal és népellenesekkel” is: ebbe az igen bőre szabott meghatározásba egyszerre fért bele a nemzeti kisebbségek igen nagy része és az ideológiai értelemben nem megfelelő korábbi kultúrahordozó réteg is.

A németek kollektív bűnösségének deklarálása (gyűjtő- és munkatáborok létesítése, kitelepítés), illetve a magyarok tömeges kivégzése, kilátásba helyezett kitelepítése is teljesen kilátástalan helyzetet teremtett: a német közösséggel szemben elkövetett bűntettek eredményeként politikai és gazdasági szerepük ettől kezdve megszűnt, a közösség tagjai pedig – jó esetben – a magyarság létszámát gyarapították.

A korábbi szövetséggel, a Szovjetunióval való 1948-as látványos szakítás és az ennek kapcsán folytatott politika, a korábban még nemzetpolitikai kockázatként kezelt és a kitelepítést csak gazdasági súlytalansága okán elkerülő magyar nemzeti kisebbségnek merőben új kirakatszerepet szánt: ennek jegyében szigorú központi ellenőrzés mellett, de nemzeti kisebbségek kultúrájának ápolása céljából Kultúrtanácsok megalakítását tűzték ki célul. A Vajdasági Magyar Kultúratanács legnagyobb sikerét az 1952-ben Palicson megszervezett Magyar ünnepi Játékok jelentették: a közel tízezer ünneplőt (fellépőt, nézőt, aktivistát) felvonultató esemény látványa joggal töltötte el aggodalommal a politikumot, az újrászervezés elmaradását azonban nem a résztvevők nagy száma döntötte el, sokkal inkább a nemzetiiségek iránt gyakorolt kitüntető figyelem kirakatpolitikájának Sztálin 1953-ban bekövetkező halála utáni okafogyottsága.

A múlt század hatvanas éveinek egyik, a vizsgálat szempontjából kiemelt pillanata a horvát közösség lokális és globális (nemzeti) identitástudatának újraértelmezése azáltal, hogy a korábban megrendezett aratóünnepség (helyi horvát szóhasználatban dužijanca) “újrafelfedezése” történik meg: először szigorú, majd lazuló pártellenőrzés mellett alakul ki egy olyan városi központi ünnepség, ami alapvetően minden olyan régió sajátja lehetne, ahol a gabona betakarítását hálaadás és ünnepség követi.

A NÉPVISELET ÉS NÉPIES VISELET IDENTITÁS-STRATÉGIA FORMÁLÓ SZEREPE

A címbe foglalt "népies viselet" identitásformáló szerepét három közösség – magyarok, németek és horvátok – esetében vizsgáljuk.

A kontrollcsoport szerepét betöltő doroszlói magyar viselet alakulásának vizsgálata során további, más települések viseletére is hatással gyakorló úri (városi, nemesi) viselet és a helyi viselet sajátosságait is figyelembe kell vennünk, hiszen nem veszíthetjük szem elől azt a tényt, hogy a viselet nem csak etnikus, hanem lokális identitás szempontjából is kiemelt szereppel bír. Ezzel együtt is a népies viselet – ha azt a folklórdefiníciók sorában értelmezzük – a folklorizmus kategóriájába tartozó jelenség, ami alatt a népi kultúra jegyeit magán viselő polgári, városi viselet értendő. Falura – esetünkben Doroszlóra – úgy kerül, hogy a meglévő és jól értelmezett helyi viselet mellett egy nemzetinek tűnő – ebben az esetben a magyaros viselet jelenik meg, korántsem természetes úton, de sok szállal körbefonva a népi kultúra korabeli törékeny és megroggyant vázát. Némiképp eltávolodva a hagyományos definíciótól, a népies viselet meghatározás keretébe minden olyan viseleti elem benne foglaltatik, amit a nép (a hagyományos keretek között élő, kompakt kulturális jegyeket magán viselő közösség) viseletétől eltér, de a hagyományos közösség által is identitást meghatározó és jelző viseleti elem. Mindkét meghatározás elfogadására szükségünk van, hiszen mindkét átadás-átvétel útírány a nemzeti – és nem a népi – identitás építésében játszott fontos szerepet.

A SZABADKAI HORVÁT-BUNYEVÁC ARATÓÜNNEPSÉG MINT A HAGYOMÁNYOS VISELET KIBONTAKOZÁSÁNAK SZÍNTERE

A Duna-Tisza köze a 19. század végén és a 20. század elején is alapvetően mezőgazdasággal foglalkozó terület volt, jelentős agrárproletár népességgel és ekkor már igen gyakran bekövetkező aratósztrájkokkal, melyeknek egyik hozománya éppen az aratás végén szervezett ünnepség ellenőrzött formája lett, vidékünkön az írott források alapján már 1902-ben. A szervezett rendezvény szelep-funkciója mellett a katolikus egyház már kezdetektől fogva komoly hangsúlyt fektetett a rendezvényre, éppen ezért nem volt szokatlan, hogy az 1911-es aratóünnepség szervezését a Szent Rókus templom papja, Blaško Rajić (ebben az időben még Rájits Balázs néven) végezte: A helyi - ebben az esetben szabadkai - aratóünnepség eredeti színtere a mindenkori gazda háza volt, akinek a földjén a betakarítást, aratást végezték az aratók. Az aratás végét jelző ünnepség nem etnikus specifikum, hanem középkori európai hagyomány és minden olyan vidékre jellemző volt, ahol az aratást csoportosan és/vagy bér munkában végezték.

Az ünnepség ezidőben elsősorban a templom köré szerveződött. A rendezvény etnikus jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a katolikus lakosság magyar része ekkor már párhuzamos körmenetet szervezett, ami a szabadkai kiserdőben (a helyi Városliget) található kápolnából indult és a nagytemplomnál ért véget mise szolgáltatásával.

Az első világháború végi impériumváltás idején már egyértelműen etnikus jelleget öltő aratóünnepség szervezői ebben az időszakában a délszláv egység jegyében a bunyevácok

mint helyben élő szlávok fontos ünnepeként viszonyultak a rendezvényhez, amiben a horvát (bunyevác) kisebbséget mint a délszláv népek igen erőteljes képviselőjét tartották számon² és ennek függvényében egyértelmű, hogy minden tömeges rendezvény – így az aratás végét jelző is – a délszláv integrációt volt hivatott nyomatékosítani.³

A szabadkaiak számára 1936-tól, az aratóünnepség újabb ciklusának kezdetén rendkívüli jelentőséggel bíró eseményen felvonuló díszes hagyományos viseletek kavalkádjának kevésbé ismert előzménye az 1935 és 1940 közötti időszakban csak Zágrábban nyolc, Horvátország más részein további 150 regionális folklórszemle megrendezése, amiben a hagyományos viselet, a hagyományos mesterségek és háziipar népszerűsítése döntő szerepet játszott: a Seljačka sloga (Paraszi Összefogás) szervezet nem csak a szervezés áldozatos feladatát vállalta magára, de az eredeti viselet és más folklórelemek népszerűsítését is. (Bonifačić, 2008, 20.)

A két fontos elem – a viselet és az aratóünnepség – találkozásának történeti előzményéhez tartozik, hogy a helyi díszes bunyevác népviselet kialakulásának időszaka a 19. század elejére, a gabonakonjunktúra idejére tehető: a zömében bunyevác földbirtokosok ekkor alapozták meg gazdasági erejüket, amit a földvásárlás mellett a látványos fogyasztás kísértésének engedve az akkor igen drága Lyon-i selyemből készült ruhák varratása jelentette. A gabonakonjunktúrától az 1936-os aratóünnepséig eltelt időszakban a női viselet nem változott számottevően (megmaradt a korabeli főnemesi viselet formájában), míg a férfiak viselete az idő és a történelem kihívásainak engedve némi magyaros vonásokat is magán viselt. Az újraálmódott aratóünnepség idejében már nem, vagy csak nagyon körülményesen lehetett lyoni selymet beszerezni (az 1934-es királygyilkossággal egyidőben szűnt meg az a lyoni selyemgyár is működni, amely a viselet alapanyagául szolgáló selymet előállította), ezért a viseletek a figyelem középpontjába éppen akkor kerültek, amikor azok utánpótlására már nem volt lehetőség. Az ily módon nyomatékosított viselet tehát elsősorban a bunyevác-hor-

² részben éppen a Rajić által képviselt nézeteknek köszönhetően

³ Az ily módon délszláv, de elsősorban jugoszláv öntudatra ébredő bunyevácok – miként a szimbolikus térfoglalásban részt vevő többi közösség is – az ünnepséggel és annak központi jellegével a „saját tér” hangsúlyozását tartották fontosnak és annak délszláv integratív szerepét helyezték előtérbe. Az is szükségessé tette a háromnevű, de egynyelvű közösség integritásának ratifikálását, hogy a horvát közösség része az államon (Horvátországon) kívül se legyen kisebbségben, hiszen annak minden vélt és valós keserűségét megtapasztalták a magyar uralom alatt: ez persze nem tántorította el az új állam immáron többségi státuszba helyezkedő nemzeteit, hogy lényegében ugyanazokat a túlkapaszkodásokat hajtsák végre az elkövetkező bő két évtizedben, amelyeket mint a kisebbségi jogok legégbekiáltóbb vétségeit használtak saját érvrendszerükben. Az elejétől kezdve konfliktusokkal terhelt szerb-horvát viszony az 1928-as parlamenti válság során csúcson sodort ki, amire a belgrádi merénylet, majd az 1929 január 6-án bevezetett diktatúra volt a válaszlépés. Az egyre inkább elmérgesedő viszony (két háború közötti) végpontja az 1934-es marseille-i merénylet volt, ami után a jugoszláv kormány külpolitikai orientációja megváltozott. Az enyhülés egyik közvetett jele az 1936-os aratóünnepség szimbolikájának változása volt Szabadkán: a megrendezés időpontját is szimbolikusnak tekinthetjük, hiszen azt a bunyevácok Bácskába költözésének 250. éves jubileumára rögzítették, számos olyan elemmel, amiben az ősiségre (pontosabban az ősök otthonára való) utalás félreérthetetlen jeleit fedezhetjük fel: a sinji lovasbandérium (a dicső hősi múlt és őshaza), a díszes viselet (egyébként 18. századi főúri viselet folklorizált változatának) mint a gazdagság és előkelőség egyik nyilvánvaló jegye az ünnepség velejárójává vált.

vát közösséget kívánta megkülönböztetni az oda nem sorolhatóktól, tehát regionális integratív szerepet töltött be.⁴

A figyelem középpontjába helyezett bunyevác viselet sorsa azonban már a 20. század harmincas éveiben megpecsételődik: változatlan formában, de egyre ritkábban jelenik meg, aminek egyik igen kézzelfogható okát az alapanyagok hiányában kereshetjük. A hagyományok átadása ebben az esetben egyértelműen a viselet átadását is jelenti, anyáról lányára.

A BÁCSKAI NÉMET SZERVEZETEK HATÁSA VISELETÜK ALAKULÁSÁRA

A bácskai német lakosság zömét iparosok, illetve közép- és kisbirtokon gazdálkodók alkották. A 20. század elejére a Ferenc-csatorna, a Duna melletti települések illetve a városok (Újvidék, Zombor, Szabadka) tudhattak magukénak nagyobb (jelentősebb) német közösséget.⁵ A németekről kialakult kép alapján a végtelenül szorgalmas, puritán, ruháztaiban egyszerű és visszafogott, leggyakrabban sötét ünnepi viseletben járó – és fényképezkedő – németek (helyben svábok) alkotják a közösséget (1. kép). Németország kapitulációját követő évben, 1920. június 20-án megalakították⁶ a Schwäbisch-Deutscher Kulturbundot (Sváb-Német Kultúrszövetség), aminek szerteágazó tevékenysége nem csak a kultúrmunkára (ezen belül a hagyományok ápolására) korlátozódott, hanem gazdasági segítyezésre is kiterjedt. A kisebbségi egyesületek két világháború közötti jugoszláviai sorsát a német szer-

⁴ Az aratóünnepség revival-elemeit 1961-től figyelhetjük meg: az ideológiai háttér kilúgozása és a korábbi - hagyomány, őshaza - horvát-bunyevác birtokosok ünnepe - motívumok helyett a Kommunista Párt Ifjúsági Szervezete által az állami doktrínával összhangba hozott gondolat válik uralkodóvá, aminek szellemében a Népfelszabadító Háború felmagasztalása és a munkaverseny elemei (traktor-, hagyományos kaszáló-, marokszedőverseny) teszik a kor kihívásainak megfelelővé a rendezvényt. A templomi istentisztelet ezidőtájt már korántsem jelenik meg olyan hangsúlyosan, mint azt majd tapasztalhatjuk a kilencvenes évek közepén újrászervezett aratóünnepség esetében.

⁵ Az első világháborút lezáró tárgyalásokon a németeket mint az anyaországgal földrajzi értelemben közvetlen kapcsolatot fenntartani képtelen közösséget eleve nem tekintették fontos tényezőnek, ezért - bár az új állam szempontjából a magyarokkal és albánokkal együtt problematikusnak tekintették jelenlétüket - a nemzetiségi viszonyok érvként történő szerepeltetése esetében nem tekintették említésre méltónak őket.

⁶ “Novi Sadon 1920. június 20-án megalakult a Schwäbisch-Deutscher Kulturbund (Német-Sváb Kultúrszövetség), mint az egész jugoszláviai németiséget magába foglaló testület, amely egyesület a legszélesebb néprétegek lángoló lelkesedése közben jött létre, és ezáltal fejlődött ki mint a jugoszláviai németiség kulturális és gazdasági törekvéseinek előharcosa. A Kulturbund megalakításakor a következő irányelveket tűzte ki maga elé: „A kultúrszövetség feladata a jugoszláviai német kisebbség szellemi, esztétikai, erkölcsi és társadalmi törekvéseinek helyes ápolása és nemesítése, valamint gazdasági és társadalmi jólétének hathatós előmozdítása.” A mi németjeink kezdettől fogva célkitűzéseik elérése tekintetében hazánk földjére helyezkedtek, és kiadták a jelszót: „Államhűség és néphűség”, amely azóta is világos és becsületes jelszava, és legfőbb törvénye a Kulturbundnak és a német nép minden testületének, és ezt a legfőbb törvényt az életben maradéktalanul megvalósítottuk.” (Hamm 1935, 124-125.)

vezetek sem kerülhették el, így a Kultúrszövetségnek is többszöri betiltás, illegális munka és újraindulás jutott osztályrészül⁷.

A Kulturbund szervezésében került sor azokra a népviseleti bálakra, melyek egyes részletei (számunkra) csupán feltételezésre adnak módot: "...különös népszerűségnek örvendenek a német népviseleti bálók, amelyeket a Kulturbund tervszerűen rendez, és amelyek rendszerint valóságos népünnepéllé alakulnak át. Nem csupán a nagy Novi Sad-i népviseleti bált rendezzük meg évenként, igen sok kis községben is rendkívül népszerűek lettek a népviseleti bálók, hiszen egyetlen más művészi életmegnyilvánulás sincsen annyira egybe-
forrva a nép őseredetével, mint a népviseleti ünnepségek." (Hamm, 1935b,3.129)

Tekintettel arra, hogy a szerző – Hamm Ferenc – jelenidőben rögzíti gondolatait, arra kell következtetnünk, hogy a harmincas évek közepéről ír. A leírtak alapján viszont nem tudjuk eldönteni, hogy a népviseleti bálakon a helyi viselet, vagy pedig egy újabb, a kor szellemét magán hordozó viselet válik dominánsá: a korabeli fényképfelvételek alapján arra kell következtetnünk, hogy a zárt és visszafogott viselet - annak bajorországi változata - jelent meg a népi „uniformisok” esetében is, melyek színben és szabásban különben sem tértek el lényegesen a helyi német polgári-paraszti viselettől. Ezzel vélhetően a valahová tartozás nyomozó szükségletét is kielégíthették. A Kulturbund a harmincas években a népviseleti bálák mellett a népművelés minden területén vezető szerepet töltött be. (Hamm, 1935b, 3.)

A HELYI VISELET ÉS A MAGYAROS NÉPVISELET EGYIDEJŰSÉGE DOROSZLÓN

A magyar – ezen belül is a délvidéki, pontosabban a doroszlói – népviselet a 20. század harmincas éveiben keltette fel a viselet iránt érdeklődők figyelmét: gazdagságában a letűnt korszak idealizált képét vélték felfedezni, ami az új kezdet és feladatok lehetőségét is magában hordozta. (Batta, 1934, 10.) Doroszló a maga társadalmával, gazdasági struktúrájával,

⁷ "...A Kulturbund felejthetetlen megalakítása után – ennek az előjárója volt az 1919 őszén megindított Deutsches Volksblatt, amely a németiség orgánuma és előharcosa a nép célkitűzéseinek –, a Kulturbund vezetősége azonnal hozzáfogott a szervezkedés munkájához, amely a németek által lakott helyeken mindenütt a leglelkesebb megértéssel és támogatással találkozott. A Kulturbund első három éves fennállása alatt 128 községben alakították meg helyi szervezeteit, és tagjainak a létszáma aránylag rövid idő alatt 55 ezer főre szaporodott. A Kulturbundot 1924 áprilisában érte az első hatósági betiltás, amely működését egészen 1927 októberéig bénítólag zavarta meg. Amikor 1927 októberében újból megindulhatott a munka, 26 helyi szervezet még működött, és a számukat 1929. január 6-áig 64-re lehetett növelni. A kormány magas államférfiúi belátása folytán 1931. április 14-én a Kulturbund munkáját újból engedélyezték, és a közben 13-ra leolvadt helyi szervezetek számát 1934. október 31-ig 129-re lehetett emelni. Ez a változás a Kulturbund életében a harmadik kiépítési fejezet volt, amelyben sokkal nehezebb körülmények között dolgozhatott, mint az előző szervezkedések alkalmával, mert a gazdasági válság már egyre jobban kiütöközt, és tudvalevő, hogyha valamit előről kell kezdeni, hogy milyen nehéz eredményt elérni. Most azonban a munka zökkenők nélkül, teljes erővel folyik, a helyi szervezetek száma nőttön nő, s ami különösen jelentős körülmény, a fiatalság tömegesen tódul a Kulturbundba, a szolgálatába állítja szerény képességeit, és ezáltal biztosítja önfeláldozó lelkes munkájával a Kulturbund jövőjét." (Hamm, 1935.124.)

Zombor közelségével sajátos pontja volt és maradt a bácskai magyar népi kultúrának. A fertályok⁸ birtoklói és gazdagságuk, a polgári és szomszédos településeken megfigyelt sajátosságok egyszerre alakították viseletüket, ami egyszerre lett a „magyaros” viselet egyik szinonimájává és a többi magyar településtől megkülönböztető helyi ünnepi öltözk. Ez a belső, magyar közösségen belül megfigyelhető differenciálódás azonban nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a „helyi” viselet egy sor olyan elemmel gazdagodjon, ami már külön viseletet (a „magyaros” viseletet) eredményezzen.

A „népies viselet” fogalomkészletébe az adott időszakban elsősorban a magyarok körében ünnepi alkalmakkor magukra öltött „magyaros” viselet illeszthető, aminek történeti előzményét a nemesi viselet elemei szolgáltatták: ami a két háború közötti kisebbségi lét eredményeként konzerválódott, az anyaországhoz történő visszatérés idején elharapódzó divat megerősített, később pedig a szüreti bálak (mulatságok, Doroszlón szüretbál) alkalmával váltak szignifikánsakká. A magyaros ruha ily módon egyszerre volt egy meghatározott időszak nemzeti identitásának külső megnyilvánulása és egy ünnep – a bőség, az őszi mulatság, a boldogság – kísérő jelensége. Nem véletlen hát, hogy e két elem összefonódásának köszönhetően sziklaszilárdan áll a helyén napjainkban is. A szüreti mulatságok „magyaros” viselete azonban nem lehetett volna ennyire „sikeres és népszerű, ha évente csupán egyetlen alkalom szolgált volna táptalajául: sajátos „revival” jelenség rögzítésére adott módot az ezredforduló környékén megrendezett néptáncszemlék szóránymagyarságának „viselete”: miután a településen már nem volt identitást definiáló funkciója a helyi, vélhetően korábban meglévő viseletnek, vagy pedig korábban már megtörtént a kivetkőzés, a csoportok helyi népviselet gyanánt a szüretbálak magyaros viseletét választották fellépésre.

SZÜRETBÁL DOROSZLÓN RÉGEN ÉS 2011-BEN

A szüretbálak (szüreti bálak, mulatságok) a városi és falusi iparosréteg által a 20. század elején felélesztett, hagyományosnak tekintett mulatság, amit időzítésénél fogva szüretinek neveznek és szimbolikája is kapcsolódik a szüretetekhez, másrészt a korábbi céhes rendszer szervezeti egységeinek átvétele és továbbélése is megfigyelhető benne, a tisztségviselők elnevezése és feladatai kapcsán.

A doroszlói szüretbálat további helyi sajátosságok nyomatékosították. Az ünnepség időzítése – a régebben még tekintélyes mennyiségben előforduló szőlőskertekben történt szüret egyenes következménye mellett – más értelmezést is nyerhet: miután a helyben szervezett „bajkúti” búcsú a délvidéki katolikus magyarság középkor óta legnagyobb fontossággal bíró szakrális közösségi eseménye, úgy a búcsút követő három héten belül megrendezett szüretbál akár a búcsú profanizált feloldásának is tekinthető.

A „szüretbál” – miként azt a helyiek nevezik – helyi hagyományokként számontartott, a környező magyar településektől és a más nemzetiségű településektől is egyszerre megkülönböztető, hagyományos és új szokás elemét és jegyét magába foglalja, mely alapján a 20. századi Doroszló önmagát definiálta és identifikálta.

⁸ A kilencholdas parcellák helyi elnevezése, ami egyúttal a tehetőség fokmérője is volt és maradt.

A szüretbál ezért – a szüreti bálak, multságok általánosan leírt elemei mellett – a közösségi identifikáció elemét, a doroszlói viseletet, illetve az anyaországi Bokréta Mozgalom kétségtelen hatása alatt a 20. század harmincas éveiben kialakuló Gyöngyösbokréta fellépéseire megőrzött „hagyományos” táncait is tartalmazza. A szüretbált megelőzően sor kerül a felvonulásra: az elmondottak alapján a korábbi, Gyöngyösbokréta-csoport által is preferált kommunikációs útvonalat, az útvonalakon található megállókon, csomópontokon tartanak rövid szünetet. A megállókon a hagyományos táncok, tánclépések kerülnek bemutatásra, kedvcsinálóként és azok kedvéért, akik hajlott korukra való tekintettel bizonyosan nem vesznek majd részt az esti mulatságon: a rezesbanda által megkezdett dallamnak megfelelő táncot járják. A táncosok (táncolók) a doroszlói utcákat lovaskocsikkal járják kettős hagyomány előtt tisztelegve: az első, még néhány nyugat-bácskai település közös szervezésében megrendezett lovasbandériumok emlékét idézve, másrészt a hagyományok rögzítésére is törekedve. A szüretbál előzetesének újabb eleme a szüretbál bírójának (házigazdájának) házánál szervezett megvendégelés, aminek során sütemények és italok kerülnek a vendégek, tehát a táncosok elé.

A doroszlói művelődési otthonban tartott szüretbál első részében a Gyöngyösbokrétán korábbi években bemutatott koreográfiák bemutatására kerül sor, korosztályonként: először a legkisebbek táncolják el a „galambház” nevű táncukat, majd a szemlékre betanult, idősebb korosztály által előadott táncrend következik. A hivatalos rész után a „hagyományos” csősztánc veszi kezdetét. Ennek végén hangzik el az a felkiáltás a bíró szájából, ami a mennyezetre erősített, lécekre felaggatott cukorkák, szőlőfürtök, apróbb ajándékok elcsenésének kezdetét jelzi.

A „szőlőlopás” folyamán a szőlőcsőszök igyekeznek a tolvajt tettenérni: akit nyakon csípnék, azt a bíró díszhelye mellett kialakított „áristomba” zárják. Innen csak váltságdíjjal lehet szabadulni: ezt a családtagok, és/vagy a fogoly kedvese fizeti ki. Az így összegyűjtött pénzt a művelődési otthon fenntartására esetleg karbantartására fordítják.

A szüretbálnak két olyan eleme figyelhető meg, melyek a helyi jelleget erősítik: az elsőként tárgyalt elem-együttes a viselet, a másik pedig a Gyöngyösbokréta és Bokréta Mozgalom hatása és helyi változata, amelyek együttesen hatottak a közösségi ünnep jellegére és ezzel együtt a szüretbálra is.

A siker egyik titka számos, mára különvált jelenség együttes megjelenésében keresendő. A múlt század harmincas éveiben kibontakozó Gyöngyösbokréta mozgalom – az anyaországban ekkor bontakozó Magyar Bokréta Szövetség – a szinpadiasított népi kultúra (vagy az annak tekintett kultúra számos olyan jegyét tűzte fel zászlajára, ami később, némi időeltolódással a kisebbségi magyar, így a doroszlói viselet és egyáltalán a délvidéki (ezen belül a bácskai) magyar népi kultúra ellentmondásos fenntartója lett, és maradt. A múlt század harmincas éveiben kibontakozó mozgalom szinkretizmusa külön-külön fejtette ki hatását: a harmincas évek Gyöngyösbokréta-mozgalma, a népszínművek és a szüreti bálak három külön figyelmet érdemlő eleme a bácskai magyar népi kultúra alakításának.

A MŰKEDVELŐ SZÍNPADOK HATÁSA

Az alapvetően mezőgazdasággal foglalkozó magyar népesség, a városokban iparos, ipari munkásság helyzete, szellemi élete felemás képet mutatott az első világháborút követő időszakban, aminek egyik tüneteként értelmezhetjük a két világháború közötti idő-

szak kulturális sarokköveként emlegetett műkedvelő színjátszást is (2., 3. kép). Az 1918-tól 1940-ig tartó időszakban 200 műkedvelő színpad működött, több mint 100 településen. „A jugoszláviai magyarság aktív szaldója: két-három, komolyabb munkát teljesítő kulturális egyesület. Tisztán kulturális jellegű magyar egyesület egy sincs, ellenben vannak kombinált társadalmi és kulturális egyesületek. Színház – nincs, csupán műkedvelő együttes, amelyet a Suboticei Népkör teremtett meg. Esztendőnként tartanak jó néhány elfogadható színházi előadást Somborban, Bečkereken és Sentán....Hogy a falu népének és a városi kispolgárságnak ma igen kicsiny a kulturális felvevő képessége, az nem ennek a generációnak a hibája. Ez a régi idők bűne és súlyos mulasztása.” (Havas, 1937, 367.)

Ebben – párhuzamosan a bezártsággal – nagy szerepet tudhat magáénak az anyaországi „népies” trend is: Paulini Béla, aki később a Gyöngyösbokrétá „atyja” lesz, (ebben az időben újságíró) 1926-ben Harsányi Zsolttal együtt megírják és kiadják Garay: „Háry János”-ának színpadi feldolgozását a Kodály Zoltán gyűjtötte népdalokkal. Ezeket maga Kodály válogatta a szöveg közé. 1929-ben a műkedvelő csákvári parasztcsoport Paulini rendezésében bemutatja Csákváron a „Háry”-t. Utána a csoportot felhozzák Budapestre és a darabot a Magyar Színházban is előadják... A főváros szervezésében zajlott le tehát Budapesten az első „Gyöngyösbokrétá” – az elnevezést is Paulini adta – bemutató, amely minden téren sikert aratott. A sajtó úgy üdvözlö a Gyöngyösbokrétát, mint a magyar kultúra egyik megváltóját. Művészek, értelmiségek, „polgári népieskedők”, külföldi vendégek lelkesednek az „őszinte báj” megnyilatkozásán. (Pálfi, 1970.)

A Bácskában és Bánságban legtöbbet előadott népszínművek és a Gyöngyösbokrétá alkalmával (4. kép) színre kerülő darabot közti egybeesés nem véletlen: erre vonatkozó közvetlen adat ugyan nem áll rendelkezésünkre, de vélhetően a népszínművek forgatókönyvei is egy meghatározott rendezőelv mentén jutottak el a színjátszókörök vezetőihez. A színpadra állított életképek és népszínművek egyszerre és külön-külön is hatással voltak a nép közízlésére. A Pesti Napló, a Pesti Hírlap és a Magyarság hírt ad arról, hogy a Szent István hét ünnepségén a „Magyar Földműves Játékszín” keretében a csákváriak, a „Magyar szivárvány”-t mutatják be. Ez hét kis játék, szavalókórusra és játékra bontott népballada, de „magyar groteszk” is. A bemutató a Kamaraszínházban volt. Az egyes részek: „A csillag, a csillag...”, „Egyszer egy királyfi...”, „Sirató asszonyok...”, a „Háry” egy része, a „Piros bugyelláris” egy felvonása, „Betlehemes játék”, és „sziluettjáték” (lényegében a hét évvel későbbi „Csupa-játék” ötletei). A Városi Színházban viszont Boldog, Tiszapolgár, Nagykaló, Őcsény, Kapuvár, Mikófalva, Koppányszántó, Püspökbogád és a Matyóföld csoportjai mutatták be táncaikat saját népviseletükben. A bemutató eredetileg az „Ispilángi rózsza”, majd végül a Gyöngyösbokrétá címet kapta.

Ezek a jugoszláviai Gyöngyösbokrétá-mozgalmra oly módon hatottak, hogy elmélyítették azt, másrészt betöltötték a hivatalos színházak hiányával keletkező űrt. A két háború közötti időszak műkedvelő tevékenységét összefoglaló „Bokrétá” (Farkas, 1940) adatainak 20%-os feldolgozottsága alapján: 23 településen 208 színdarabot adtak elő, ebből 14 településen a Falurossza, 10 településen a Piros bugyelláris és a Sárga csikó, 8 településen a Gyimesi vadvirág és az Iglói diákok, 7 településen A bor (Gárdonyi adaptáció), 6 településen A vereshajú c. színdarabot adták elő, meghatározva azt az irányt, amiben haladni tudnak és kívánnak. A színdarabok „kosztümjei” a magyaros, tehát népies viseletért kiáltottak. A

darabok kiválasztásában döntő befolyással bírhatott az a tény is, hogy az előadások szövegét szerb nyelvre kellett fordítani és a helyi hatalom részéről láttamoztatni a bemutatás előtt: tekintettel arra, hogy a nyelvtudás mellett a technikai adottságok is igen kezdetlegesek voltak, a már meglévő és lefordított, másutt elfogadott és jóváhagyott színdarabok átírását legalább annyira nyomós érvnek tekinthetjük, mint a többi, valószínűsíthető okot.

A veszélyt, ami a hivatalos színházak hiányával és az ezek helyét betöltő műkedveléssel leselkedik a kisebbségi magyar közösségre, természetesen idejében felismerték: Havas Károly mondatai figyelmeztetnek erre, ugyanakkor nem gátolhatták meg a lényegében ön-járóvá vált mozgalom kibontakozását. "Félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy a műkedvelés szükséges. Nincs színházunk – emberi számítás szerint a közeljövőben nem is lehet –, tehát szükségünk van a műkedvelő színészek munkájára. Igen komoly érdek, hogy legyen műkedvelő színjátszás, de éppen annyira szükséges, hogy a műkedvelő színjátszásban ne merüljön ki minden kulturális érdeklődés, és a műkedvelő színjátszás ne nyomjon el minden kulturális munkát. Ma pedig már komolyan fenyeget az a veszedelem, hogy csak a műkedvelést fogjuk magyar kultúrának tekinteni...Ez komoly veszedelem. Nem akarunk példákra hivatkozni, egyetlen egyesületet sem kipécézni, és senkit sem felelőssé tenni ezért a visszafejlődésért. Mert itt valóban súlyos visszafejlődést látunk. Talán csak Petrovgradon – s esetleg Novi Sadon – van olyan komoly kulturális munka, amely meg tud küzdeni ezzel a műkedvelő – iránnyal. Máshol mindenütt – elsősorban Suboticára gondolunk – a magyar kulturális életnek egyetlen megnyilvánulása a műkedvelő színjátszás. Elmaradtak, elaludtak a nagy kulturális megmozdulások, de nincsenek már kis kulturális próbálkozások sem. Teljesen elég, ha minden két hétben „ki lehet hozni egy új darabot”. (Havas, 1937, 745.) A színházba járók tehát a népszínművek sokaságát – abban vélhetően a fellépő rokonságot, mint a magyar szellem védőbástyáját – látták viszont.

Az első világháborút követő impériumváltás utáni másfél évtizedben az anyaországból határon túlra is átszapó folklorizmus kiváló alkalmat teremtett az útkereső magyar, ezen belül még hagyományos körülmények között élő falusi magyar populációnak, hogy kultúrájukat értékként, magukat pedig valamilyen közösség részeként éljék meg. Annak ellenére, hogy a népviselet, néptánc és szokások iránti érdeklődés a századforduló tájékán is felfedezhető, a Gyöngyösbokréta nyugat-bácskai és tiszamenti sikere a viselet és hagyományok értékének tudatosítását is feltételezik. Batta Péter – soraiban félreérthetetlen naivitással – a népművészet apoteózisát, a társadalmi egyenlőtlenségek elsorvadását, a Gyöngyösbokrétában a minden betegségre hasznos gyógyszert véli felfedezni: "S a nép látva, hogy mégis csak törődnek vele, érezve, hogy viseletét, szokásait, táncát, dalát megbecsülik, művészetét szeretik, megtapsolják, talán meg is fizetik, tudatára ébred annak, hogy mindez érték, felbecsülhetetlen kincs, amelyet eldobni vétek volna, róla lemondani csaknem öngyilkosság...Íme, a Gyöngyösbokréta kölcsönös és kettős hatása a társadalom egyes elemeire, rétegeire, amelyeket egymáshoz vezet, közelebb hoz, egymással megismertet, s ezáltal nemzetpolitikai szempontból előre nem is sejthető, kedvező eredményekhez juttat. Mert egyrészt segít lerombolni az egyes társadalmi osztályok között emelkedő elválasztó falakat, másrésztől legalább lelkiileg iparkodik felemelni a műveltebb társadalmi rétegekhez az anyagilag ma annyira sújtott kisparaszt, vagy napszámos osztály tagjait.. Ami azonban nem riaszthat vissza attól, hogy a Gyöngyösbokréta eszméjét, amely tulajdonképp biztos, kulturális megnyilatkozása volna a magyar kisebbségi népléleknek, ne iparkodjunk megvalósítani, s így a kellemest a

hasznossal egybekötve a tanult társadalmi osztályokat a népi elemekkel megismertetni, s egymás megbecsülésére és szeretetére tanítani.” (Batta, 1934, 745-746.)

A csonoplyai, doroszlói, gombosi találkozó és maguk a csoportok is azt a bizonyos kettősséget tükrözték, ami az asszonyok, lányok viseletének díszességében – mint a társadalmi státus külső megnyilvánulásában – illetve az egyre „magyarosabb” férfi viseletben (azon a trikolór színeire utaló piros és zöld csikjában) tükröződött. Ott, ahol a viselet közösségen belül nem bírt olyan eklatáns szimbolikus rendszerrel, mint a doroszlóiak esetében, ott a női viselet is egyre inkább a „népies, magyaros” férfiviselet nyomán alakul át és válik fokozatosan a táji kódból nemzeti kóddá. Ennek felgyorsulása következik be a 41-es impériumváltást követően, amikor a bácskai magyarok saját identitásuk még hangsúlyosabbá tételét vállalják magukra: ez nem a velük korábban együtt élő más kisebbségek irányába volt gesztus, sokkal inkább az anyaországi magyarok gyanakvását igyekeztek ezzel a szimbolikus cselekedettel eloszlatni. A visszatért bácskai települések is részt vettek tehát a Magyar Bokréta Szövetség központi ünnepségein, Budapesten⁹ ekkor már vélhetően a korábban sugalmazott repertoárt színre víve. A fővárosban készült fényképek már a hagyományosnak vélt női és magyaros férfi viselet szinkretizmusára szolgáltatnak jó példával.¹⁰

A Szövetség léte, a bemutatók sikere és a tudatos szervezés a bokrétás falvak és csoportok felduzzadását eredményezte, ezzel együtt pedig a népi kultúra egy állapotának konserválását is.

ÖSSZEGZÉS ÉS SZINOPSZIS HELYETT

A múlt század harmincas éveire összpontosító ismertető a viselet alakulásában megfigyelhető közös sajátosságokra hívta fel figyelmünket, a magyar esetében pedig a viseletre ható tényezők sorában is rendszert igyekezett teremteni. Az előbbieik közös vonása, hogy kívülről – ebben a szövegkörnyezetben az anyaországból érkező hatásra – bontakoztak ki a viseletet kiemelten a figyelem középpontjába helyező mozgalmak, melyek ugyanakkor egymás eredményeire és modelljeire is példaként tekintettek¹¹: erre az „egymásra figyelésnek” nagy valószínűséggel a kisebbségi lét és az azonos politikai elbírálás teremthetett keretet.

A három közösség a hasonló körülmények és modellek-adta hálóban különböző válaszokat fogalmazott meg: más utat figyelhetünk meg a hagyományokba zárköző bunye-

⁹ Bácskertes (1941. Gúnárjáték, dus. 1942.), Doroszló (1941. Csírajázás, dusozás. 1942.), Gombos (1942. tüskömugrás, lippenős. 1941. Bukorkáné (?) 1943.), Bácsjózseffalva (bukovinai székelyek (Németh Kálmán tanító) 1941. Borozdánfutó, verbunk. 1942. Karácsonyi köszöntő)

¹⁰ „A Szövetség megalakítását egy újabb szempont is sürgette. Vidéken igen sok csoport Gyöngyösbokrétá néven szerepel anélkül, hogy valami köze volna Paulini irányításához. Ezt a mozgalmat kellett bevinni a Bokréta Szövetségbe. Tulajdonképpen nem történik más, mint hogy a már korábban és egyébként is meglevő csoportok, de főleg szervezőik – látva a Gyöngyösbokrétá sikerét – utánozni szeretnék Paulinit...” (Pálfi, 1970.)

¹¹ „Német testvéreink ugyan már több ízben tartottak ún. népviseleti bálakat, azonban ez a Gyöngyösbokrétának csak egyik igen kicsiny részbeni megnyilatkozása. Igaz, mégis valami. Mi, magyarok sajnálatos módon még eddig se jutottunk el.” (Batta, 1934, 745.)

vác-horvát közösség, megint mást a nagyhatalmi törekvésekben bízó Dunamenti németek esetében és egy harmadik utat járt be az ugyancsak ellentmondásos pályát befutó magyar közösség.

Történelmietlen és spekulatív annak a kérdésnek megfogalmazása, hogy vajon mi történt volna akkor, ha az anyaország(ok) és a délszláv állam másként viszonyul a kisebbségeihez. Személy szerint úgy vélem, hogy támogatás és modellek nélkül előbb a népi kultúra vált volna kormányos nélküli hajóvá, később pedig a hivatalos kisebbségi kultúra jutott volna erre a sorsra.

IRODALOM

Batta, P. (1934). A Gyöngyösbokréta. Kalangya II. évf. 1934/10.

Bonifačić, V. (2008). Etnološka istraživanja i kanonizacija «izvornih» narodnih nošnji u Hrvatskoj 1930-tih. Etnološka istraživanja 2008. 9-27.

Csuka, J. (1942). A bácskai németek. Kalangya, XI. Évf., 1942/4. 179-181.

Farkas Frigyesné Lichtneckert M. (ed.) (1940). Bokréta. A jugoszláviai magyar műkedvelők almanachja. 1919-1940.

Hamm, F. (1935) a. A jugoszláviai német kisebbség kulturális és gazdasági szervezetei I. . Kalangya, IV. évfolyam (1935. február) 2. szám, 81–160.

Hamm, F. (1935) b. A jugoszláviai német kisebbség kulturális és gazdasági szervezetei II. Kalangya, IV. évfolyam (1935. február) 3. szám 161–240.

Havas, K. (1934). Az új jugoszláviai magyar kultúrfeladatok. Kalangya III. Évf. 1934/5.

Havas, K. (1937). A magyar műkedvelés és a magyar kultúra. Kalangya. VII. Évf. 1937/7.

Lévay, E. (1942). A németiség helyzete a Délvidéken. 157-168. Kalangya, XI. évfolyam 1942/ 4. 143–189.

Pálfi, Cs. (1970). A Gyöngyösbokréta szervezetének kialakulása és története. Táncstudományi Tanulmányok, Budapest.

<http://www.muharay.hu/index.php?menu=132> 2013. okt 27. 15.44.

1. kép. A haza népviseletei - képeslap (cca 1950)

Figure 1. Traditional Costume of Homeland - postcard (cca 1950)

2. kép. Szabadkai nők az Új kenyér ünnepén 1942. augusztus 20-án

Figure 2. Well know females on the festive of new Bread in August 20th 1942.

3. kép. Doroszlói legényke a dubrovniki tengerparton - cca 1950.
Figure 3. Young man from Doroszló on the beach of Ragusa - cca 1950.

4. kép. A Gyöngyösbokréta fellépői (1937, Gombos)
Figure 4. Celebrand of the festival Gyöngyösbokréta (1937, Gombos-Bogojevo)

Arpad Pap

RAZVOJ I UTICAJ NARODNO/NACIONALNE NOŠNJE NA IDENTITET BAČKIH HRVATA/BUNJEVACA, NEMACA I MAĐARA TRIDESETIH GODINA 20-TOG VEKA

Sažetak

Rad ima nameru da prikaže različite strategije negovanja i oblikovanja nacionalne/narodne tradicije triju zajednica koje su živele na tlu Vojvodine/Bačke - bunjevačke/hrvatske, nemačke i mađarske - nakon promene njihovog specifičnog manjinskog statusa posle marsejskog atentata 1934. godine. U cilju što eklatantnijeg prikaza autor je izabrao jedan vid ispoljavanja identiteta, koji je tako smešten u premijer plan interesovanja i identifikacije ovih zajednica - nacionalnu/narodnu nošnju, rezimirajući sve one indikatore, koji su oblikovali na izgled "idealizovane" i "autentične" nošnje. Na osnovu sakupljenih faktora možemo zaključiti, da su - iako živeći na istim prostorima - nacionalne zajednice crpile ideje i motive iz sasvim različitih izvora, koristeći pri tom sličnu mogućnost manifestacije, uobličene u smotrama, festivalima, javnim skupovima, najverovatnije povedeni sa starom idejom i algoritmom svečanost- masovnost-snaga-jedinstvo.

Korhecz Papp Zsuzsanna^{1*}

Szabadkai Városi Múzeum

Zsinagóga tér 3.

24000 Szabadka

korhecz.zsuzsi@gmail.com

UDC 75.025.4(497.113 Futog)

7.046.025.4

A FUTAKI SZENTHÁROMSÁG FŐOLTÁRKÉP RESTAURÁLÁSA

THE RESTORATION OF THE HIGH ALTAR PAINTING OF THE HOLY TRINITY IN FUTOG

Összefoglaló: A 18. századi futaki Szentháromság-templom egykori főoltárképét -mely a Szent-háromság tiszteletét ábrázolja (413x218 cm) -, Ignaz Raab (1715-1787) jezsuita festő készítette gróf Hadik András (1710-1790) megrendelésére 1774-ben. A kalandos sorsot megélt nagyméretű alkotást a Szabadkai Városi Múzeum „Bécsi barokk mesterek művei a Vajdaságban” című kiállításon mutattuk be Szabadkán, Nagybecskerekén és Újvidéken. A kép restaurálására a kiállításon került sor 2015–2016 folyamán, így annak fázisait a közönség élőben is követhette. E tanulmány ismerteti a festő munkásságát, a kép történetét és ikonográfiáját, átvételi állapotát és a restaurálás folyamatát. Emellett a roncsolásmentes és mintavétellel járó restauratori és nagyműszeres anyagvizsgálatok eredményeit is bemutatja, valamint azokat összeveti a kép készítésére vonatkozó, kuriózumnak számító, részletes levéltári forrásokkal, melyeket a közelmúltban tettek közzé Csehországban. A fototechnikai vizsgálatokat Szabadkán, a mikroszkópos vizsgálatokat a Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátor Tanszékének laboratóriumában kivitelezte a szerző és munkatársai, a nagyműszeres vizsgálatok (SEM-EDX, XRF, FTIR) a Szegedi Tudományegyetem és az újvidéki Technológiai Egyetem laboratóriumában készültek.

Kulcsszavak: Szentháromság, restaurálás, barokk festéstechnika, Ignaz Raab, Futak

Abstract: The late high altar painting of the church of the Holy Trinity in Futog, dating to the 18th century, was painted by the Jesuit painter Ignaz Raab (1715-1787) in 1774. The painting (413x218 cm), which depicts the adoration of the Holy Trinity, was ordered from Raab by count András Hadik (1710-1790). The large-scaled painting has had an adventurous history and was exhibited at the exposition “The Works of the Viennese Baroque Painters in Vojvodina,” organised by the Municipal Museum of Subotica and displayed in Subotica, Zrenjanin and Novi Sad. The restoration of the painting was carried out live at the exhibition during the years 2015 and 2016, so the public had the

^{1*} Dr. Korhecz Papp Zsuzsanna restaurátor, múzeumi tanácsos

Dr. Žužana Korhec Pap restaurator, muzejski savetnik

DLA Zsuzsanna Korhecz Papp, chief restorer, museum counsellor

Közlésre átadva: 2016. június 02.

Közlésre javasolva: 2016. szept. 23.

opportunity to follow the different steps of the painting's restoration. This study provides an insight into the painter's work, as well as the iconography and history of the painting, containing a record of its state at reception and the process of restoration. It also presents the results of the painting's non-destructive testings and sample analyses, as well as of the instrumental analyses of the material, while comparing these at the same time with the detailed contemporary sources which provide an insight into the process of how the painting was painted. These sources represent a real rarity since they had been kept in archives and have only recently been made public in the Czech Republic. The photo-technical examinations were carried out in Subotica, the microscopic ones in the laboratory of the Art Conservation Department of the Hungarian University of Fine Arts by the author and her colleagues, the instrumental analyses (SEM-EDX, XRF, FTIR) in the laboratories of the University of Szeged and the University of Novi Sad, at the Faculty of Technology.

Key words: Holy Trinity, restoration, baroque painting technique, Ignaz Raab, Futog

BEVEZETŐ

A Szabadkai Városi Múzeumban a délvidéki katolikus barokk egyházművészet kutatása, restaurálása és bemutatása folyik 2012 óta. Ezen értékmentő tevékenység nemzetközi kiállítási programokhoz köthető (Stettner Sebestyén (1699-1758) budai festő 2012-2013, Mathias Hanisch (1754-1806) későbarokk vándorfestő 2014 című kiállítások), melyek előkészületei, valamint megvalósulásuk közben tucatnyi műalkotás restaurálása készült el a szerző jóvoltából, a legtöbb esetben a múzeum ajándékaként. Ugyanilyen feltételekkel került sor a „Bécsi barokk mesterek művei a Vajdaságban” (2015 decembere - 2016 szeptembere Szabadka, 2016 októbere - novembere a nagybecskereki Nemzeti Múzeum, 2017 januárja - márciusa az újvidéki Vajdasági Múzeum) kiállításon Ignaz Raab A Szentháromság megdicsőülése című nagyméretű oltárképének restaurálására, melyet a futaki Jézus Szíve katolikus templomból kölcsönöztünk a tárlatra, s melynek befejezése után immár restaurálva kerül vissza őrzési helyére.

A futaki domíniumot gróf Hadik András (Esztergom, 1710 – Bécs, 1790) magyar huszártábornok, császári tábornagy, Bács vármegye örökös főispánja 1771-ben kapta Mária Terézia királynőtől. 1773-ban tették le a katolikus templom alapkövét, de valószínűleg csak 1776-ban szentelték fel, a Hadik család temetkezési helyéül szolgált (1. kép). A plébániaépület is 1776-ban épült. A kastély alapkövét 1777-ben helyezték el. A barokk templom elbontása után a család hamvait áthelyezték az új neogótikus templomba (Merényi-Metzger, 2001, 81) (2. kép). A régi futaki Szentháromság-templom főoltárképét, amelyet korábban tévesen a budai Falkoner Ferenc (1737–1792) (Korhecz Papp – Kovačev Ninkov, 2005, 18) vagy fia, Falkoner József (1756–1808) műveként tartották számon (Momirović, 1986, 42. Milanović Jović, 1989, 15) Jávor Anna stíluskritikai alapon történt levélbeleni attribúciójának köszönhetően – amelyhez elsősorban Raab csallóközi művei szolgáltattak alapot –, immár Ignaz Raab csehországi jezsuita festő nevéhez köthettük a nagyméretű festményt (Škorić, 2009, 101). A néhány évvel ezelőtt publikált levéltári források megerősítették Jávor Anna felismerését (Slaviček, 2013, 196).

A MŰVÉSZRŐL

Joseph Ignaz Victorin Raab (Nechanitz, 1715. szeptember 5.– Welehrad, 1787. december 2.) rendkívül termékeny festő volt, hatalmas életműve Cseh- és Morvaország szinte minden jezsuita kolostorára kiterjed, de más szerzetesrendek is foglalkoztatták. A helyi kántor tizenkettedik gyermekeként látta meg a napvilágot, tanulmányait a jičini Johann Georg Major festő mellett kezdte 1730 körül, majd rövid prágai tartózkodása után 1744-ben Brünnben belépett a jezsuita rendbe. Magyabrodon (Uherském Brodě) 1747-ben, Magyarhradison (Uherském Hradišti) 1750-ben, Olomoucon (Olmütz) 1750 - 1751-ben, Jihlaván 1752-ben működött, majd újra Olomoucon 1753-ban. 1754 - 1756 között Kutna Horában tartózkodott. A Jézus Társaság számos kolostorában élt és dolgozott, előbb mint segéd, 1756-tól mint rendi festő működött. 1757-ben Hradce Královén (Königgrätz) találjuk, majd a prágai Klementinumban tevékenykedik 1758 - 1769 között, időközben České Lípý-ben (Böhmisch Leipa, 1766) és Litomyšle-ben (1767) tartózkodik. 1770-ben és 1771-ben számos terjedelmes ciklust alkotott a legfontosabb jezsuita szentek életéről a Nové Město-i Szent Ignác templom rendházában, ill. más festményeket az ottani refektóriumnak, és néhány képciklust a prágai Erzsébet-apácáknak. 1772 és 1773 között az opavai kollégiumban jelenik meg, ahonnan elsősorban Uherské Hradiště-re utazik. A jezsuita rend 1773-ban történt feloszlatásakor bekéredzkodett az obrowiczi (Zábřehovice, ma Brno része) premonstreiekhez, itt festette meg a futaki főoltárképet. 1774 tavaszán a velehradi ciszterciekhez szegődött (Schenkova – Olšovský, 2001, 65). Több magyarországi megbízatása is ismert e késői alkotói korszakából, 1780 körül: Szántó (Santovka), Dalmad (Domadice), Pozsonycsákány (Čakany) (18. kép).

Sokalakos rokokó jelenetein a felismerhető itáliai hatást feltehetően sokszorosított grafika közvetítette. Egész életművén végigvonulnak a jellegzetes széles arcú szentek, nagy angyalok, puttók és szárnyas fejcskék, melyek megkapóan mesészerűvé teszik kompozícióit (Jávor, 1993, 325). Raab festészetben való ügyessége csodálatraméltó volt, és minél több ember volt körülötte, állítólag annál nagyobb kedvvel festett. Vychodil szerint Raab állítólag „nagyon örömteli és vidám lelkű férfi volt, és szinte játszott kezével, miközben festett. Amikor munka közben meglátogatták, szeretett mókázni, s miközben nevetgélt, az ecset a kezében tovább pörgött. Wurzbach szerint „Raabnak sok tiltásban volt része még diákként, melyek elkezdtek felemészteni, meg lehetetlenné tenni a tanulmányait. Így nem tudott teljesen a festéssel és a természet tanulmányozásával foglalkozni. Jóllehet szolid technikára tett szert, mely ragyogó színezéssel párosult, s az első pillantásra szerethető képeket alkotott, tanulmányainak hézagossága a minőség és sok mű jelentőségének a rovására ment”. Kortársai mint, Johann Nepomuk Steiner (1715-1793) és Joseph Kramolín (1730-1802), valamint Dominik Kindermann (1746-1817) alkotóművészete mellett Raab alkotásai nem vehetik fel minden esetben a versenyt. 1784-ben a velehradi cisztercita rendet is feloszlatták, ahol Ignaz Raab menedéket kapott tíz évvel korábban. Életének utolsó éveiben egyre inkább elszegényedett, halála előtt grafikai gyűjteményét is kénytelen volt elárverezni (Suchánková, 2008, 11-12).

A FŐOLTÁRKÉP TÖRTÉNETE

Legújabbban előkerültek a kép rendelésének és készülésének körülményeiről szóló dokumentumok Ignác Dominik Chorynský gróf hagyatékából a troppai (Oppava) levéltárban. A művészetkedvelő porosz hadvezér Hadik András barátja volt, és ő közvetítette neki Raabot a futaki képhez, még 1772-ben. Michael Anton Saliger és Joseph Franz Rückert, Chorynský gróf megbízottjai tudósítottak uruknak a kép készítésével összefüggő eseményekről. E német nyelvű beszámolókból tudható meg, hogy már 1772 áprilisában megérkezett 18 nagyméretű rézkarc Raab részére. A jezsuita rend 1773-as feloszlata a festőt nagy lelki nehézségek elé állította (álmatlanság gyötörte és gyakran sírvafakadt), ezért késett a nagyméretű főoltárkép készítésével. Így szabadkozott Raab 1773 szeptemberében Chorynský grófnak Brünnből írt levelében. Október végén Rückert immár új otthonában, az obrowitzi premontrei kolostorban látogatta meg a festőt. A beszélgetést november elején folytatták, amikor Rückertnek Raab atya megmutatta a készülő oltárképét a Szentháromságról. Ekkor a festő a kép színvázlatát mutathatta be, mert egy későbbi levélben olvashatunk a lealapozott festővászonról. „Raab elmondta, hogy a festményt nem tudja elkészíteni, mivel az apátságban csak kegyelemből van átmenetileg. A megrendelő Uraság legyen türelmes tavaszig. Itt, ahol most él, nincs lehetőség egy ekkora festményt kifeszíteni, és nem akarja úgy festeni, hogy a festményt feltekerje, -mint más festők teszik nagy festményeknél-, mert úgy tartja, akkor a rajz nem lehet tökéletes, mivel a mű egy részét a festő nem látja, ha feltekeri. Esetleg, ha az Uraság megkéri a házfőnököt, hogy Raab festhessen a nagyteremben...” (Slaviček, 2013, 196) A kor szokása szerint a művész a megrendelő kívánsága alapján vázlatot készített, amely alapján a megrendelő jóváhagyása után kivitelezte a végleges műalkotást (Koller, 1978, 202-203). Ez Raab esetében „bozzetto” (színvázlat), vagy „modello” (kidolgozott tanulmány) lehetett. Valószínűleg közbenjártak a festő érdekében, s a kolostor nagytermét a festő rendelkezésére bocsátották, mert november közepén Rückert tovább tudósít: „Raab előleget nem fogadott el, majd csak ha kész lesz a festmény. Még összeget sem nevezett meg, mennyit kér a munkáért – talán az uraságra bízta majd, az úgyis tudja majd kellően értékelni. Most még nem is lehet az összeget sejteni, mivel nem tudja, mennyi munka lesz majd a képpel.” A vakkeretek is elkészültek ekkor. November végére már minden készen állt a munkához, a festő megmutatta festékállományát és a lealapozott hordozóvásznat, valamint a vakkereteket. „Raab mester január elején talán belekezd a festésbe nagy lendülettel, mert most éppen rövidke és sötétek a napok, nem lehet festeni. A tervek szerint akkor március végére teljesen elkészülne a festmény, ha Isten ad neki jó egészséget.” - zárja sorait Rückert (Slaviček, 2013, 197). Az, hogy vakkereteket (többet is) említ Rückert, nem tévedés, mert Raab is az ún. holland előkészítést alkalmazta. A nyers vásznat (ebben az esetben három végből varrással illesztett lenvászon) egy feszítőkeretre húzták zsinegek vagy szögek segítségével, így készítették elő: enyvezték, majd alapozták a vásznat. Az alapozás száradása után a hordozót általában levették a feszítőkeretről és végleges, nem ékelhető vakkeretere szegezték (Koller, 1984, 343). Ilyenkor a kép húzószélei nem nyersegek, alapozatlanok, hanem azokon is folytatódik az alapozás. A futaki kép vizsgálatából azt is megtudhattuk, hogy Raab magát a festést is ezen a feszítőkereten kivitelezte, mert a kompozíció a húzószéleken is folytatódik. A kép

csak befejezése után került végleges vakkeretére. A kérdés csupán annyi, hogy a vörös színű alapozást láthatta-e a közvetítő, vagy miután már a mester felvitte a szürke imprimitúrát (Korhecz Papp, 2015, 99). Raab 1774. január 21-én 23 guldent (ezüstpénz) vett át Rückerttől, aki két napra rá ímígyen tudósított: „A becsületes Raab a legkiválóbb mester Brünmben és környékén...többet teljesít, mint amit megígért! A következő hónap 10-én az oltárkép teljesen elkészítve lesz látható.” Február közepére – tehát egy hónap alatt el is készült a mű, Raab március 14-én vette át a fizetséget a 13 x 7 láb méretű oltárképért, amelyért 101 rajnai forintot és 36 krajcárt fizettek ki. Két hónapnyi száradás után „1774. április 21-én reggel az oltárképet megnevezett katonai személy felügyelete mellett elszállították. A képet egy fából készült ládába zárták, amit egy viaszozott vászonnal húztak át arra az esetre, ha a fa a hosszú úton megrepedne vagy rések alakulnának ki rajta a levegő, meleg vagy nedvesség hatására. Abban az esetben a beviaszoszt vászon megvédi a festményt az esőtől. Rückert vásárolta meg a szükséges vásznat, hogy Raab mester jól becsomagolhassa a festményt – így akár Afrikáig és az óceánon át is sérülés nélkül szállítható lenne (Slaviček, 2013, 199). A képet Budáig szállították, ahol a Falkoner Ferenc által a futaki templom számára készített négy mellékoltárképpel (Szent András, Szent Franciska, Szent Kereszt és Szent Anna) együtt egységes díszkeretet csináltatott hozzá Hadik kegyúr. A fő- és mellékoltárképeket 1776-ban a templom belső berendezésével együtt szállították le Futakra. A díszkeretek alapozásának és festésének azonos rétegfelépítése és anyaghasználata igazolja e feltételezést (Korhecz Pap, 2015, 28). A korábbi feltételezést, miszerint egy felosztott jezsuita templom árverezésén vette meg a kegyúr a futaki templom képeit (Škorić 2015, 93), immár biztos adatokkal cáfolhatjuk.

A barokk templomot 1907 körül lebontották, belső berendezése (oltárak, szószék, pad-sorok) 1939-ig egy raktárban állt, majd Klinger (1958) szerint az ideiglenes újfutaki templomot rendezték be vele (4., 5. kép). Ekkor került sor a főoltárkép első restaurálására, melyet Kuluncsics Andor (Andrija Kujundžić, 1897-1967) szabadkai festőművész vitt végbe. A helyi német lakosság kitelepítését követően e templom hívőközösség nélkül maradt, állapota egyre romlott-romlik, ezért az 1990-es évek elején a barokk oltárképeket és a főoltár építményét a futaki Jézus Szíve neogótikus templomba mentették (3. kép).

A KÉP IKONOGRÁFIÁJA

A különleges ikonográfiájú, allegorikus mű megfejtéséhez Cesare Ripa Iconologiája vezetett, amelynek harmadik lapján az „Isteni” fogalmát próbálja megragadni a 16. századi bölcsele (Ripa, 1971, 3): a tüzes napkorongban kirajzolódó háromszögben Jahve neve jelenik meg héber írással, az előtérben Szent Ágoston látható egy szárnyas gyermek alakkal. E két részlet egészül ki az egykori futaki főoltárképen repdeső angyalok koszorújával, amelyek közül két nagy egy nyitott könyvet tart, melyben Jób idézete olvasható: „Ecce Deus magnus vincens scientiam nostram”, azaz „Ímé, az Isten fenséges, mi nem ismerhetjük őt!” A gomolygó, angyalokkal teli felhőhegy egészen a földi szféráig leér. A kép bal oldalán Szent Ágoston vonul kíséretével a tenger partján, ahol legendája szerint séta közben azon töprengett hasztalanul, hogyan tudná megragadni a Szentháromság lényegét. Meglátott egy kisgyermeket, aki kagylóhéjjal merte a tenger vizét egy gödörbe, amelyet a tengerpart homokjába ázott. Kérdésére, hogy belátja-e feladata lehetetlenségét, a gyermek így felelt: „Előbb

kész leszek, minthogy Te megfejted, amin gondolkodsz” – majd eltűnt. Ez a kedves történet a Szentháromság titkának felfoghatatlanságára mutat rá. A színpompás rokokó jelenésként megfogalmazott kompozíción a cseh festő megmutatja nagy tudását, felvonultatja sokszínű angyal-egyéniségeit, amelyek közül a jobb oldali alsó, szürkeruhás, adoráló nagy angyal emelkedik ki különleges szépségével. A szürkéskékek és narancsos okkerek kiegészítő összhangja egyházi művészeti örökségünk kiemelt darabjává avatja e művet.

ÁTVÉTELI ÁLLAPOT LEÍRÁSA

Szemrevételezéssel

A képet korábban többször javították, az utolsó, teljeskörű restaurálás alkalmával annak megújítója jelzetét is elhelyezte a kép bal alsó sarkában (A. Kujundžić rest. 1939.). A festmény besötétedett az oxidálódott lakkréteg és a szennyeződésréteg következtében (6. kép). A kép teljes felületét repedésháló fedi, a festékréteg felkagylósodott, némely helyeken -ahol víz áztatta-, feltáskásodott és pereg (19., 23. kép). A legtöbb hiány a kép bal oldalán található, azon a felületen, ahol a templom beázása következtében a hátoldalát huzamosabb ideig víz és gamlambürülék áztatta. Az eredeti festékréteget több helyen, nagyobb felületeken is átfestették, a legszembetűnőbbek a hozzánemértő módon, utólagosan felvitt javítások. A felső félkörívben nagyobb szanált mechanikai sérülés sejtethető. Az oltárkép eredeti vakkeretén található. Hátoldáról egy gyári szövésű lenvászonnal támasztották alá. A vásznakat gyári szögekkel rögzítették a vakkerethez, egyedül a kép alján használta fel a korábbi restaurátor az eredeti, nagyméretű kovácsoltvas szögeket. Az eredeti hordozót enyves-csirizes ragasztóval ragasztották rá a dublívászonra, melyet előzőleg a vakkeretre feszítettek. Előtte az eredeti hordozóból két helyen nagyobb (34x10cm, 40x23 cm), szabályosnak mondható vászondarabokat metszett ki az előző restaurátor, mely felületeket korábban valószínűleg erőteljes mechanikai sérülés roncsolta (7-11. kép).

A kép eredeti vakkrete nem ékelhető, fenyőfából készült, enyhén rovarfertőzött (*Anubium punctatum*). A vakkeret sarokillesztéseit csapokkal megerősített ragasztással készítették. A vakkeret hat egyenes deszkából áll, melyek közül a középső merevítő a legerősebb (9x3,2 cm), a szélsők vastagsága (8,5x2,7cm), a vízszintes merevítők (5,6x1,5 cm) vastagok. A felső félkörívet több átlapolt deszkadarabból állították össze. Az eredeti vakkeretet egy kis átalakítással a restaurálás után is fel lehetett használni (12-15. kép).

A kép díszkerete két részből áll. A szegmensíves végződésű díszkeretet fekete alapon szürke és fehér eretű márványozással színezték, a belső faragott levélkoszorú aranyozott, mint a kép címét megjelenítő leveles ornamentikával ékesített oromdíz. Az aranyozott felületeket bronzporral átfestették, ami megfeketedett (16. kép). A faragott elemek erőteljesen rovarfertőzöttek (*Anobium punctatum*), a díszkeret alapozása helyenként pereg, egyes helyeken mechanikai sérülés következtében a faragások hiányosak. A díszkeret alapanyaga nem rovarfertőzött, viszont enyhén homorúan deformálódott, s a sarkain sérült. Az alsó sarkak megerősítésére szolgáló lécek hiányoznak.

Restaurátori vizsgálatokkal

A restaurátori vizsgálatok a műtárgy-vizsgálat természettudományos módszerei: fototechnikai (normál-, sűrű-, infravörös-, lumineszcens- és radiográfias felvételek), rétegcsiszolatok és preparátumok mikroszkópos (normál és UV- és BV lumineszcens megvilá-

gítással, 10x, 20x, 50x nagyítású objektívekkel), valamint mikroanalitikai és nagyműszeres vizsgálatok. A festmény felületéből három minta került vételezésre (17. kép), emellett az eredeti hordozóból és a díszkeret márványozott és aranyozott felületéből. E mintákat a szerző készítette elő sztereo- és polarizációs mikroszkópokkal történő vizsgálatokhoz, keresztmetszet-csiszolatokat készített az alapozás - pigment - lakkréteg - átfestés mélységeit érintve, valamint nedvesanalitikai és szálvizsgálatokhoz mintát készített elő tárgylemezre. A fenti fototechnikai vizsgálatokat Kolovics Svetlana és Horváth Ferenc közreműködésével a Szabadkai Városi Múzeum műtermében, a mikroszkópos vizsgálatokat a Magyar Képzőművészeti Egyetem laboratóriumában a szerző önállóan végezte el. A pigmentek azonosítását szolgáló nagyműszeres (SEM-EDX, Scanning electron microscopy – energy dispersive X-ray analysis, azaz energiadiszipatív röntgen spektroszkópia) vizsgálatokat a Szegedi Tudományegyetem laboratóriumában Madarász Dániel vegyész-kutató készítette. A vörös alapozás anyagösszetételének nagyműszeres vizsgálatát (XRF, x-ray fluorescence, röntgen fluoreszcencia), valamint szintén nagyműszeres (FTIR, Fourier Transform Infrared Spectroscopy, azaz Fourier-transzformációs infravörös spektroszkópia) kötőanyag vizsgálatát az újvidéki Technológiai Egyetem laboratóriumában Jonjaua Ranogajec professzor vezetésével végezték.

Hordozó

A hordozót varrással állították össze három, valószínűleg eredetileg azonos szélességű (cca. 90 cm), kézi szövessel előállított lenvászon végből (84+91+45 cm). Ráhagyás nélkül varrták össze a szöveteket. A szövetet egyszerű, vászonkötéssel szőtték, a láncfonalak függőleges, a vetülékfonalak vízszintes állásúak. A középső szövet mindkét széle eredeti. A szövet sűrűsége: 12 lánc és 11 vetülék fonal 1 cm²-en. A fonal Z sodratú. A szálát polarizációs mikroszkóp segítségével azonosítottuk: len. A szál keresztezett analízátor-polarizátor állásnál kék és narancsárga színben jelenik meg. A dublírvaszon gyári szövésű, vászonkötésű szövet, a szövet eredeti szélessége 195 cm, a szövet sűrűsége 16/16 fonal négyzetcentiméterenként. Két darab vásznat varrtak össze varrógéppel. A dublírvaszon fonala S sodratú, alapanyaga len (26., 27. kép).

Alapozás

Többrétegű színes alapozást sikerült azonosítani az oltárképen. Kötőanyaga növényi olaj, mint ahogy azt a nagyműszeres vizsgálat (FTIR) kimutatta (34. kép). Az alapozómaszszt folyékony állapotban vitte fel a művész, ez abból is kitűnik, hogy cseppek formájában ütött át a hordozó hátoldalára. Az alapozás felvitele előtt a hordozót enyvvel itatták át, ezzel egyúttal szigetelték. Az enyvnek a rétegcsiszolatokon megjelenő lumineszcenciája bizonyítja ezt. Az enyvréteg vastagsága 10-20 µm. A háromrétegű alapozás vastagsága 60-100 µm. Az első réteg vastagabb, mint a rákövetkező, a réteghatár a lumineszcencia felvételen még inkább szembeötlő. Az alapozás összetétele igen heterogén. A vörös szemcsék mellett növényi fekete és elvétve sárga szemcsék is láthatóak (29. kép). A vörös alapozás anyagösszetételének vizsgálatához használt minta a hordozó hátoldalára átszivárgott cseppekből származik. A vörös alapozás összetétele: legnagyobb mennyiségben vas és higany található benne, valamint alumínium, kísérő elemekként jelentkeznek a szilícium, titánium, higany és kalcium. Kálium kisebb mennyiségben fordul elő, nyomelemekként mangánt, táliumot, cirkóniumot, cinket, rezet és krómot azonosítottak, ahogy azt a röntgen-fluoreszcencia kimutatta (35. kép). Az ólmot szikativként keverhették hozzá az alapozás gyorsabb száradása érdekében. Az alapozás

fő összetevője a vörös festék, azaz a vas-oxid és az alumínium-szilikát. A FTIR vizsgálat növényi száradó olaj jelenlétét mutatta ki, mely kötőanyag spektruma kissé eltér a lenolajétól. A kétrétegű vörös alapozás fölött egy vékony szürke színű imprimitúra található, melynek vastagsága 20-30 μm -t tesz ki. Összetétele ólomfehér és venyige fekete, melyet az ólomteszt is igazolt. (28. kép)

Festékréteg

Mint már korábban említésre került, a művész a festést is a fesztítőkereten folytatta, a kompozíció a mű húzószélein folytatódik. Raab lokális színeket használt. Ez a keresztmetszet-csiszolatokon is megmutatkozik. A művész csak ott festette meg a hátteret, ahol azt nem takarja semmilyen forma. A drapériák megfestésére jellemző, hogy a művész a világos formákból indul ki, és azokat sötétíti. Az eredeti festékréteg mindhárom mintán kétrétegű, a rétegek vastagsága 10-20 μm -t tesz ki egyenként. Az 1. és 2. mintán átfestést láthatunk, mely az UV és BV gerjesztésben látható eredeti lakkréteg fölött jelenik meg. Ignaz Raab palettája a korban megszokott pigmenteket tartalmazza: ólomfehér, okker sárga, okker vörös, cinóber, krapplakk, porosz-kék, zöldföld és növényi fekete. E pigmenteket az EDX vizsgálat spektrumi segítségével azonosítottuk, a rétegcsiszolatokon kiválasztott porosz-kék, zöldföld és cinóber pigmentsemcsékre célozva (32., 33. kép). A festékréteg igen heterogén összetételű, a növényi fekete szemcsék szinte minden színű festékrétegben jelen vannak, úgymint a cinóberszemcsék, melyek UV és BV megvilágításban sötétben jelennek meg. (29. kép)

Lakkréteg

A színrétegek felett polarizációs mikroszkópban barnás színű, transzparens réteget látunk, ami UV és BV gerjesztés hatására lumineszkál. Pigmentek nem találhatók benne, a lakk nem színezett. A tűzcsóvából vett 3. számú mintán egy réteg lakkot lehet elkülöníteni, aminek a vastagsága 5-20 μm között változik, ezt a felületet nem festették át. Az 1. és 2. számú minta rétegcsiszolatán UV és BV megvilágításkor jelennek meg az eredeti lakkréteg maradványai, melyek a festékréteg repedéseibe is befolytak. Ez azt jelenti, hogy a képet jóval az elkészülte után lakkolták le először. Az első lakkréteget az 1939-es restaurálás alkalmával távolíthatták el. Ekkor festették át helyenként a képet -főleg a hátteret és a bal alsó sarok ágait-, követve az eredeti kompozíciót. Az átfestés nem jelenik meg a totál lumineszcens felvételen, mert a korábbi restaurátor vastag lakkréteget vitt fel az átfestésekre is, ennek vastagsága 20 μm körül mozog. Csupán a későbbi javítgatások tűnnek elő fekete foltokként az erőteljesen lumineszkáló másodlagos lakkrétegen (20. kép). A sárga háttér átfestésénél valószínűleg cinkfehéret használt a korábbi restaurátor, mely UV és BV gerjesztésben lumineszkál. Az ólom-teszt is csupán az eredeti sárga színű festékrétegben azonosította az ólomfehér jelenlétét (29. kép).

Kittek és átfestések

A festményt két alkalommal restaurálták komolyabban, az elsőnél az ismeretlen restaurátor nagyon kemény, heterogén összetételű, rózsaszínű olajos kötőanyagú tömítést használt. Ezekre a kép felső ívében és szélein lehetett rálelni az átfestések eltávolítása után. Az 1939-es restaurálás alkalmával enyves-krétás halványsárga tömítőmasszával pótolták az alapozás hiányait.

Díszkeret

A díszkeret léceinek szélessége és vastagsága 20,5x8 cm. Alapanyaga vörösfenyő, a faragott részekhez (belső szalagdísz és az oromdísz) hársfát használtak. Hagyományos enyves-krétamasszás alapozást vittek fel, melynek karbonáttartalmát a karbonát-teszt segít-

ségével lehetett azonosítani. Az alapozás vastagsága 300 µm. A fekete márványozás alapszínének összetétele növényi fekete, kötőanyaga valószínűleg enyv. Az eredeti festékréteget lelakkozták, mely UV és BV gerjesztésben lumineszkál. Az alapozott, aranyozott faragások rovarkárosítottak, némelyik dísz hiányos. Az eredeti aranyozás poliment fényaranyozás, mely alatt bóluszréteget lehetett azonosítani a rétegcsiszolatokon. Az aranyfólia keresztezett polarizátor-analizátor állásnál sötét színben jelenik meg, részben kiforgatott analizátor állásnál viszont reflektál.

A RESTAURÁLÁS MENETE

- a festett felület levédése
- a hátoldal tisztítása, a foltok eltávolítása
- lyukak élberagasztása (vászonintarziák)
- a húzószélek megerősítése
- a deformálódások megszüntetése
- viasz-dammárgyantas (60: 40%) konzerválás és nátronpapírréteg felvasalása
- a festett felület feltárása , az átfestések eltávolítása Kromofág-olajoldóval (24., 30. kép)
- zselatinos krétamasszás tömítés (21. kép)
- újbolí átvasalás
- dublírvászon felragasztása PVAC vizes diszperzióval
- felfesztés keresztmervítővel ellátott, ékelhetővé átalakított vakkeretére
- lakkozás dammár lakkal
- beilleszkedő olajretus lakkal hígítva (22., 25., 31. kép)
- védő lakkréteg felvitele
- a díszkerethez tartozó oromdísz hiányzó részeinek faragással történő pótlása
- az alapozás és az aranyozás rekonstrukciója (arany-akvarellel)
- a díszkeret Paraloid B72 műgyanta nitrohígító oldatával történő átítatása és a márványozás folytonossági hiányainak kiegészítése.

KÖVETKEZTETÉS

Ignaz Raab futaki Szentháromság tisztelete (1774) című oltárképének restaurálása, valamint az ahhoz kapcsolódó művészettörténeti és természettudományos vizsgálatok eredményeként feltárul egy, a közép-európai barokk festőművészek által alkalmazott, szokványosnak mondható alkotási folyamat, melyet a megrendelésől a szállításig biztos adatokkal bizonyíthatunk. A jezsuita mester metszetelőképek felhasználásával készítette kompozícióit, melyekről színes vázlatot mutatott meg a megrendelő képviselőjének. A végleges mű hordozóját önállóan készítette elő, a három végből varrással illesztett, kézi szövésű vásznat feszítőkereten enyvvel itatta át, majd két rétegben vörös, vas-oxidos, növényi olaj kötőanyagú alapozást vitt fel rá, melyre egy vékonyabb réteg szürke imprimitúra került. A festést is a feszítőkereten folytatta, a korban széles körben alkalmazott olcsóbb pigmenteket használta (ólomfehér, sárga- és vörös okker, krapplakk, cinóber, zöldföld, párizsi kék, növényi fekete).

A kép száradása után szegelte fel a művet végleges vakkeretére. Viaszosvászonnal bevont dobozban szállították Budára, ahol a futaki templom másik négy Falkoner Ferenc budai festőművész által készítette mellékoltárképével együtt bekereteztették őket. Ezen öt oltárkép 1776-tól 1907-ig a futaki templombelsőt ékesítette, majd annak lebontásával raktárba kerültek. A főoltárképet 1939-ben restaurálták, kleiszteres konzerválást kapott, részlegesen átfestették. Az 1990-es évek elejéig az újfutaki ideiglenes templomot díszítette, majd a neogótikus plébániatemplomba „mentették”. Teljes körű konzerválása halaszthatatlan volt, állandóan romló, pergő állapota okán. A restaurálásnak köszönhetően a mű eredeti festészeti értékei váltak láthatóvá, a zavaró folytonossági hiányokat a festékréteg beilleszkedő rekonstrukciója szüntette meg. A különleges ikonográfia, színpompás rokokó jelenésként megfogalmazott kompozíció egyházi művészeti örökségünk kiemelt darabjává avatja ezen oltárképet.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Hálával tartozom Jávor Annának Ignaz Raab életművének kutatásában nyújtott segítségért, valamint Madarász Dánielnek és Jonjaua Ranogajecnek a nagyműszeres vizsgálatok elkészítéséért. Köszönet illeti Novák Attilát a 18. századi német nyelvű levelek fordításáért, valamint Vataščin Pétert a cseh szakirodalom értelmezésében nyújtott segítségért.

IRODALOM

Jávor A. (1993). Raab, Ignaz. In: Galavics Géza (ed.): Barokk művészet Közép-Európában (Kat.). Budapest: Budapesti Történeti Múzeum. 325.

Klingler, J. (ed. 1958). Unsere verlorene Heimat Futok. Fürstenfeldbruck.

Koller, M. (1978). Barocke Altarbilder in Mitteleuropa: Technik, Schäden, Konservierung. Barockaltäre in Österreich: Technik, Fassung, Konservierung. In: Knoepfli, Albert (ed. 1978). Der Altar des 18. Jahrhunderts. München: Deutscher Kunstverlag. 173–222, 223–290.

Koller, M. (1984). Das Staffeleibild der Neuzeit. Reclams Handbuch der künstlerischen Techniken, Band 1. Stuttgart: Philipp Reclam jun.

Korhecz Papp Zs. – Kovačev Ninkov O. (2005). Barok u Vojvodini / Barokk a Vajdaságban / Barock in Wojwodina. Szabadkai Városi Múzeum.

Korhecz Papp Zs. (2015). Bécsi barokk mesterek művei a Vajdaságban / Radovi bečkih baroknih majstora u Vojvodini / Die Werke der Wiener Kunstmaler des Barock in der Vojvodina. Szabadkai Városi Múzeum, Szabadka.

Korhecz Pap, Ž. (2015). Jozef Ignac Viktorin Rab: Alegorija Presvetog Trojstva (projekat restauratorskih istraživačkih-ispitivačkih radova), Rukopis, Subotica - Petrovaradin.

Merényi-Metzger G. (2010). Gróf Hadik András halála és a gróf Hadik család futaki sírboltja. In: Bácsország 2010/1. Szabadka, 78–81.

Milanović-Jović, O. (1989). Iz arhitekture, slikarstva i primenjene umetnosti Bačke. Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture.

Momirović, P. (ed.1986). Popis slikarskih i vajarskih dela u društvenom posedu i privatnoj svojini na području Bačke. Novi Sad: Društvo muzejskih radnika Vojvodine. Sekcija istoričara umetnosti.

Petrová-Pleskotová, A. (1983). Maliarstvo 18. storočia na Slovensku. Bratislava , 51-52, 71. kép.

Ripa, C. (1971). Baroque and Rococo Pictorial Imagery: The 1758–60 Hertel Edition of Ripa's Iconologia: Edited by Edward A. Maser. New York: Dove.

Rusina, I.- Medvecký, J. (ed. 2001). Lux in tenebris. Barock in der Slowakei und sein mitteleuropäischer Kontext. CD Rom, Slovenská národná galéria,

Schenkova, M. – Olšovský, J. (2001). Barokní malířství a sochařství v západní části českého Slezska. Opava: Slezské zemské muzeum – Nakladatelství a vydatelství František Maj. 61–64.

Slavíček, L. (2013). „...mit solchen Männern, wie Sie sind, haben Sr Exellenz mein Hochgräfl: gnädiger Herr Principal gerne zu thun.“ Hrabě Ignác Dominik Chorinský z Ledské a jeho umělci František Antonín Sebastini, Ignác Raab, František Vavřinec Korompay, Ondřej Schweigl, David Roentgen at alii. In: Opuscula Historiae Artium 62. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. 180–210.

Suchánková, K. (2008). Ignác Raab na Velehradě. (Bakalářská diplomová práce) Masarykova univerzita, Fakulta filozofická, Brno.

Škorić, D. (2009). A Falconer művész-család alkotásai a Vajdaságban. Bácsországi 49. Szabadka. 100–109.

Škorić, D. (2015): Katoličko barokno slikarstvo u Vojvodini. Akademska knjiga, Novi Sad.

1. kép. Andreas Jager: Gróf Hadik András portréja, 1764- futaki plébánia tulajdona (Brdarić Olivera fotója)

Figure 1. Andreas Jager: Count Andreas Hadik, 1764- owned by the parish church in Futog (photo: Olivera Brdarić)

2. kép. A régi és az új futaki templom (Borovszky S. : Bács-Bodrog vármegye monográfiája. Budapest, 1909.)

Figure 2. The old and the new parish church in Futog (Borovszky S. : Bács-Bodrog vármegye monográfiája. Budapest, 1909.)

3. kép. Az oltárkép leszerelése

Figure 3. The removal of the altar-painting

4. kép. Az ideiglenes újfutaki templom, 1980-as évek (Rastovác Pál fotója)

Figure 4. The temporary church in Futog, 1980s (photo: Pál Rastovác)

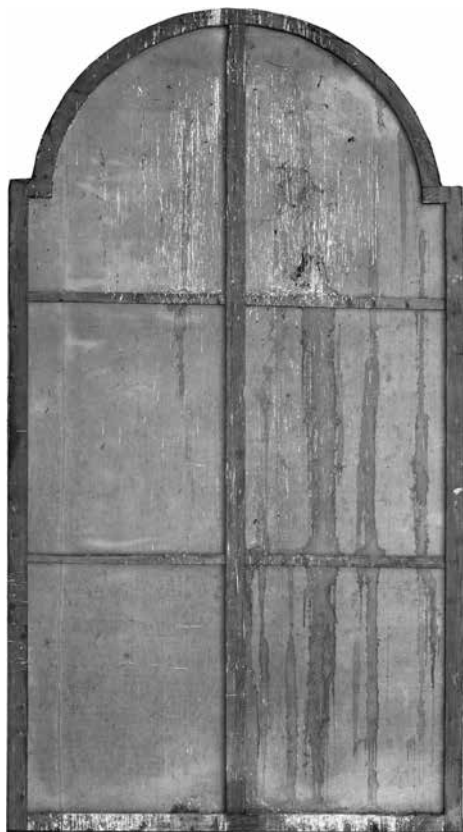

5. kép. Az ideiglenes újfutaki templombelső, 1980-as évek (Rastovác Pál fotója)

Figure 5. The interior of the temporary church in Futog inside, 1980s (photo: Pál Rastovác)

6. kép. Ignaz Raab: A Szentháromság megdicsőülése, 1774, „in situ” (Hévér Miklós fotója)
Figure 6. Ignaz Raab: The Apotheosis of the Holy Trinity, 1774, “in situ” (photo: Miklós Hévér)

7. kép. Átvételi állapot, hátoldal, totál felvétel
(Kolović Svatlana fotója)

Figure 7. Before the restoration, verso, total
(photo: Svetlana Kolović)

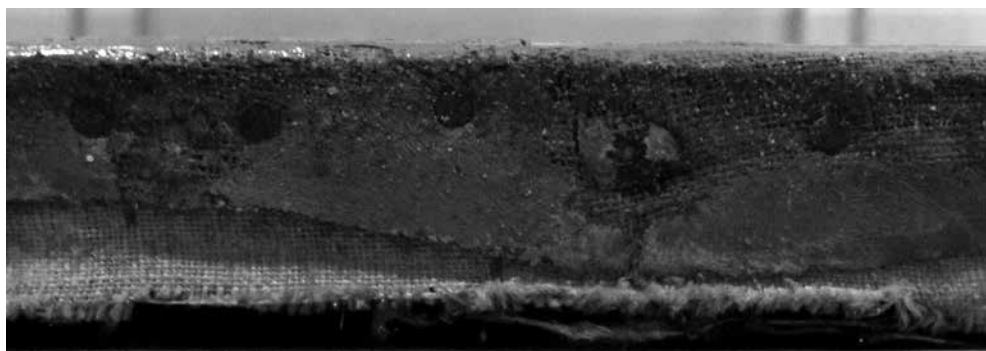
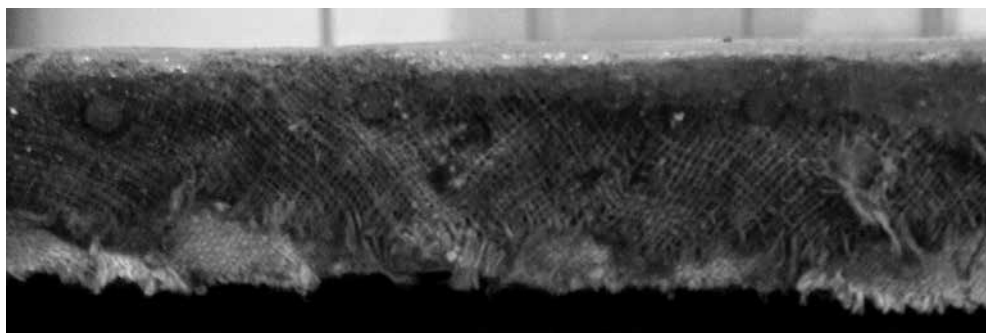
9. kép. A dublírvaszon leválasztása
Figure 9. Splitting the lining

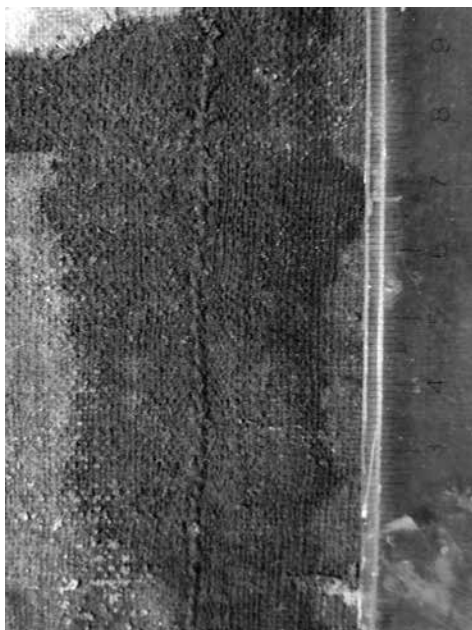
8. kép. Átvételi állapot, hátoldal, részletfelvétel
Figure 8. Before the restoration, verso, detail

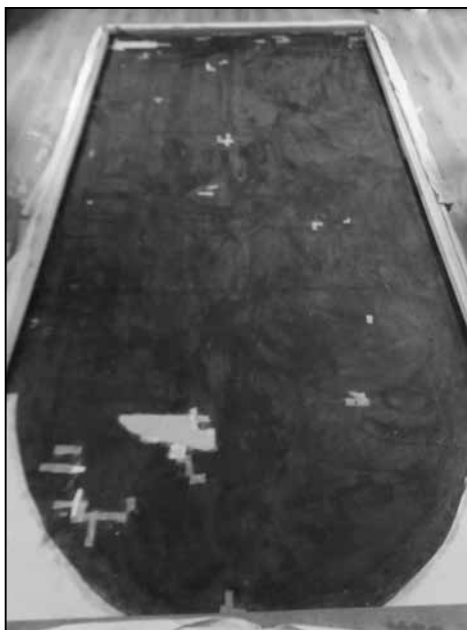
10. kép. A kép levédése
Figure 10. Taping the painting

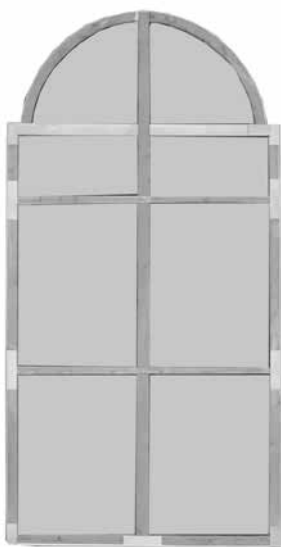
11. kép. Átvételi állapot, részletfelvétel (húzószélek)
Figure 11. Before the restoration, detail (the stretchers)

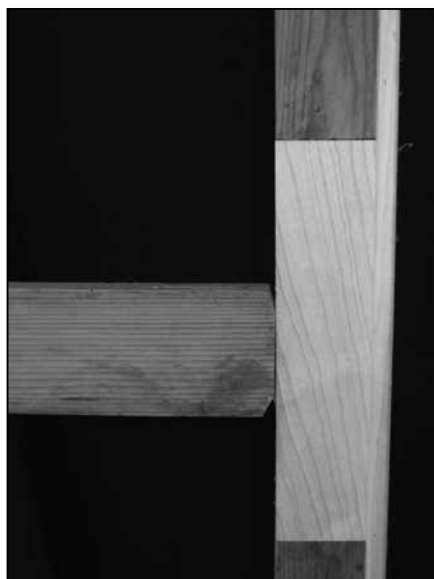
12. kép. Részletfelvétel a hordozó illesztéséről
Figure 12. The sevn support-pices, detail

13. kép. A kiegészített eredeti hordozó
Figure 13. The complemented original verso

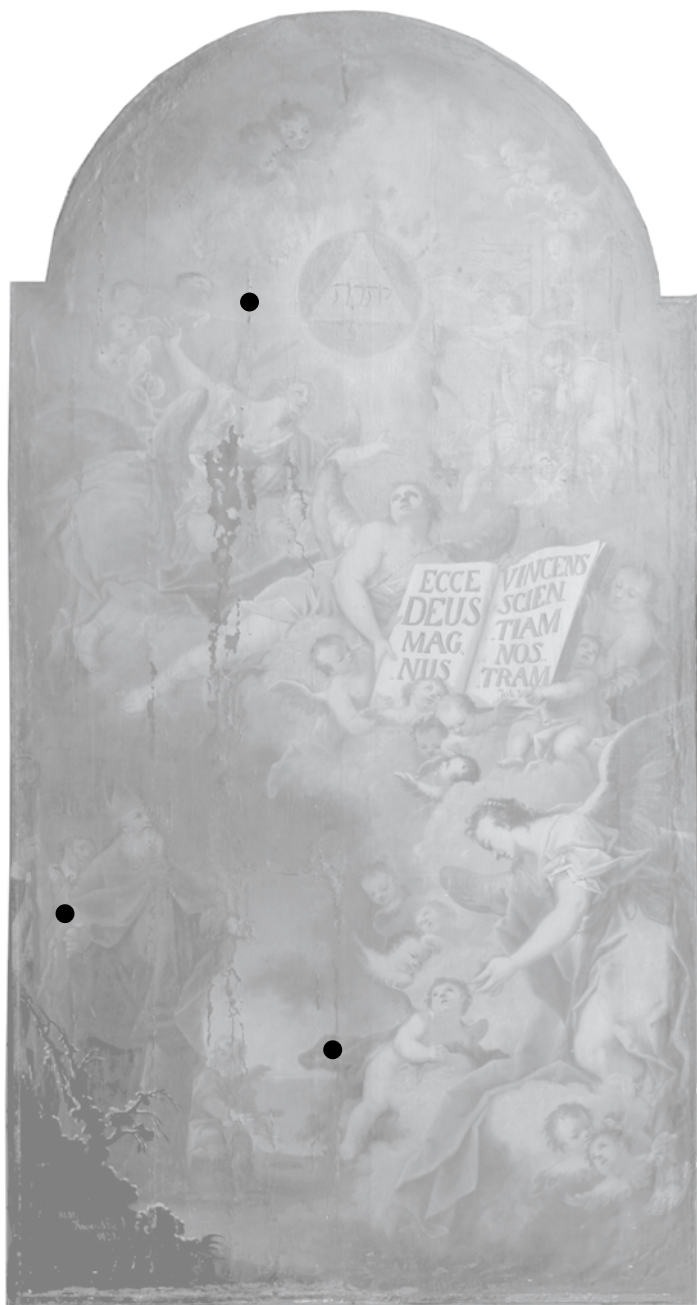
14. kép. A restaurált kép hátoldala, totál felvétel
Figure 14. After the restauration, verso

15. kép. A megerősített vakkeret, részlet
Figure 15. The repaired stretcher, detail

16. kép. Átvételi állapot, részletfelvétel (díszkeret)
Figure 16. Before the restoration, detail (the frame)

17. kép. Mintavételi helyek
Figure 17. Sampling scheme

18. kép. Ignaz Raab: Szent Mihály az Őrangyallal, a csákányi templom főoltárképe, 1780 körül
Figure 18. Ignaz Raab: Saint Michael with the guardian angel, main altar painting in Csákány, 1780

19. kép. Átvételi állapot, totál felvétel (Kolović Svetlana fotója)
Figure 19. Before the restoration, total photo (photo: Svetlana Kolović)

20. kép. Átvételi állapot, totál, lumineszcens felvétel (Horvát Ferenc fotója)

Figure 20. Before the restoration, UV fluorescence imaging (photo: Ferenc Horváth)

21. kép. A restaurált kép, totál felvétel (Kolović Svetlana fotója)
Figure 21. After the restauration (photo: Svetlana Kolović)

22. kép. A restaurált kép, totál felvétel (Kolović Svetlana fotója)
Figure 22. After the restauration (photo: Svetlana Kolović)

23. kép. Átvételi állapot, részletfelvétel
Figure 23. Before the restauration, detail

24. kép. Tisztítás után
Figure 24. After the cleaning

25. kép. Restaurált kép, részlet
Figure 25. After the restauration, detail

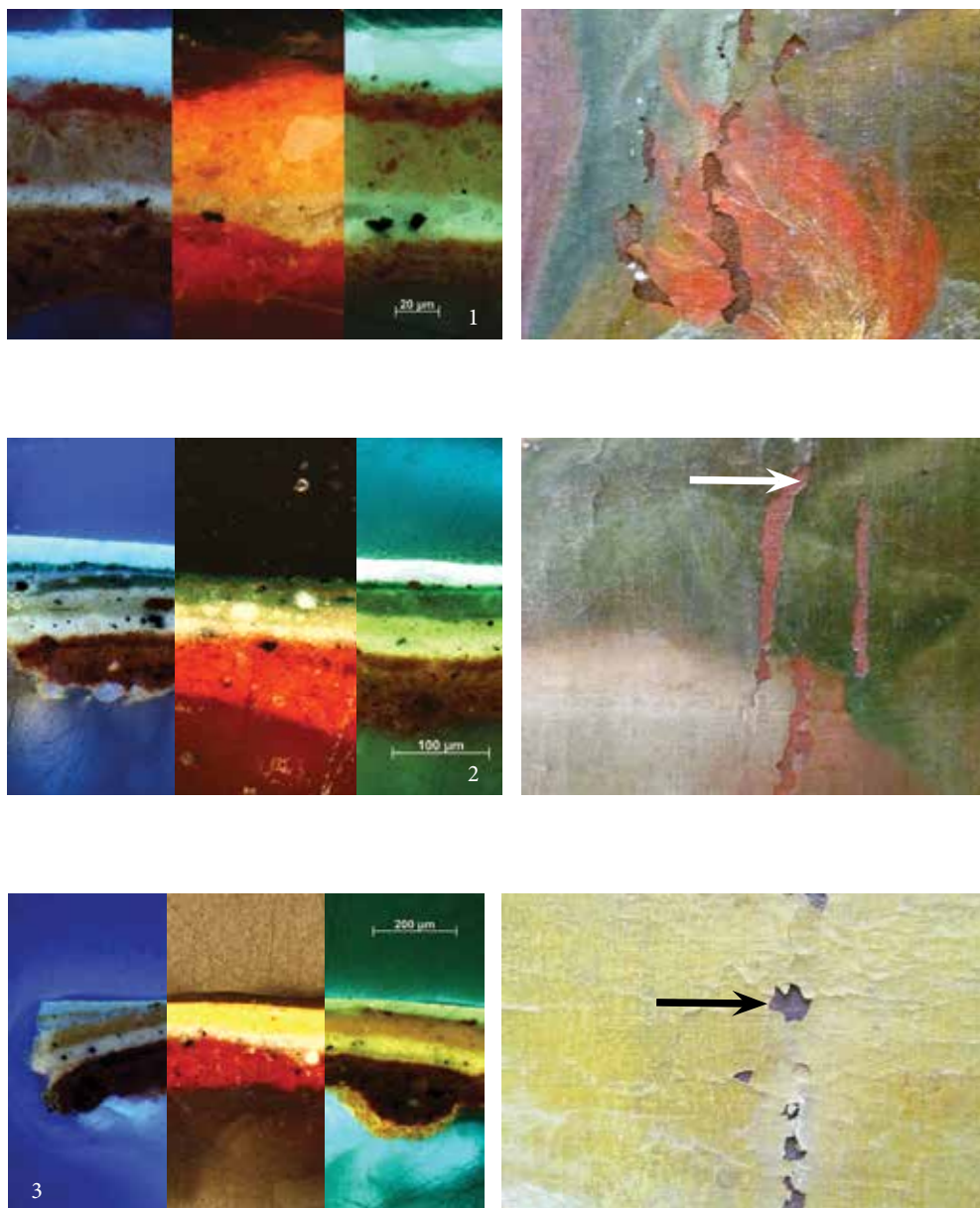
26. kép. Polarizációs mikroszkópos felvétel a szálvizsgálatról
Figure 26. Photography of the thread made with *polarizing microscope*

27. kép. Makrofelvétel a hordozóról (szövet, szál- és vetülékfonal)
Figure 27. Macrophotography of support (the weaving, the warp and the weft)

28. kép. Ólom-teszt a rétegcsiszolaton
Figure 28. Hydrogen sulfide test on the cross section

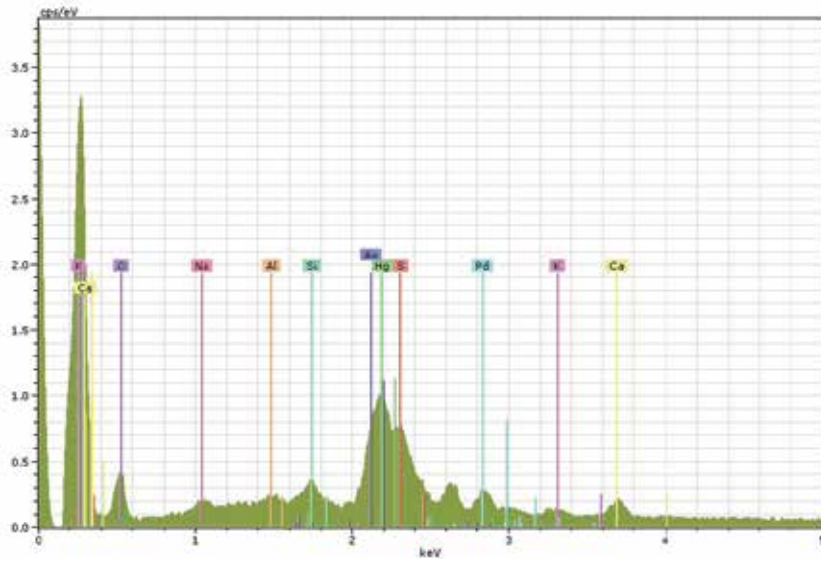
29. kép. 1-3. számú minta rétegcsiszolata: normál, UV és BV megvilágítással
Figure 29. Cross section of the sample 1-3. with normal, UV and BV lighting

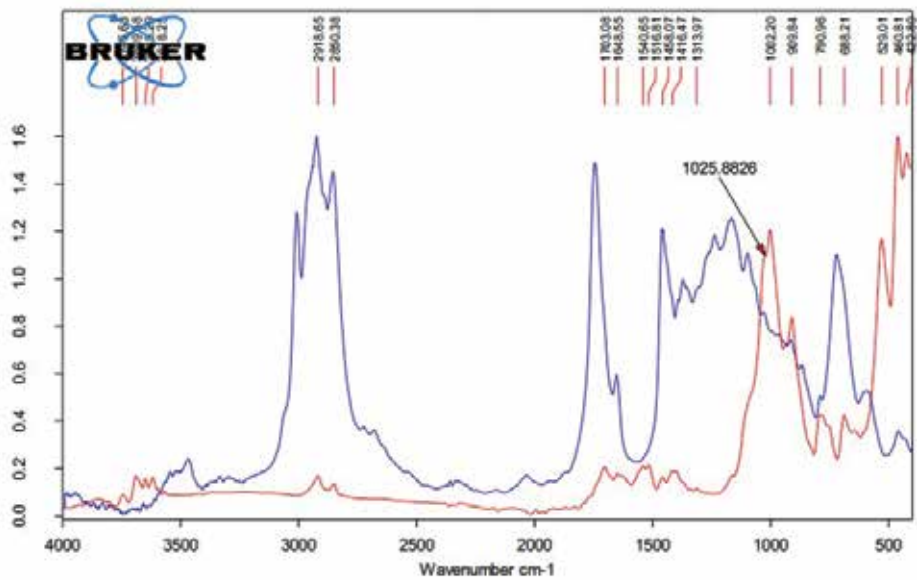

30. kép. Tisztítópróba
Figure 30. Cleaning-test

31. kép. A restaurált kép, részletfelvétel (Kolović Svetlana fotója)
Figure 31. After the restoration, detail (photo: Svetlana Kolović)

34. kép. FTIR spektrumok: az alapozás kötőanyagáról (piros) és a laboratóriumi mintakészlet lenolaja (kék)
Figure 34. FTIR spectrums: the binder of the ground layer (red) and linseed oil from laboratory samples (blue)

	%
Fe	59,93
Pb	30,26
Si	2,82
Ti	1,25
Hg	0,87
Ca	0,82
K	0,79
Bi	0,74
Mn	0,55
Tl	0,55
Al	0,53
Zr	0,21
Zn	0,16
Cu	0,15
Cr	0,05
	99,68

35. kép. Táblázat az XRF-vizsgálat eredményeiről (az alapozásban jelenlévő anyagok százalékos összetételéről)
Figure 35. Results of the XRF-examination about the chemical elements of ground layer

Žužana Korhecz Pap

RESTAURACIJA GLAVNE OLTARNE SLIKE PRESVETOG TROJSTVA U FUTOGU

Rezime

Nekadašnju glavnu oltarnu sliku barokne crkve Presvetog Trojstva u Futogu, koja prikazuje Poštovanje Svetog Trojstva (413x218 cm), naslikao je češki jezuitski slikar Ignac Rab (1715-1787) po narudžbi grofa Andreasa Hadika (1710-1790) 1774. godine. Monumentalno delo sa burnim istorijatom prikazano je i restaurirano na izložbi „Dela bečkih baroknih majstora” Gradskog muzeja Subotica u Subotici, Zrenjaninu i Novom Sadu. Restauracija slike je urađena uživo na izložbi tokom 2015-2016 godine. Rad prikazuje slikarev opus, istoriju i ikonografiju oltarne pale, kao i zatečeno stanje i metodu restauracije. Prikazuje rezultate resturatorskih istraživanja koja su izvedena destruktivnim i nedestruktivnim metodama, kao i rezultate raznih analiza. Te rezultate upoređuje sa detaljnim arhivnim izvorima o nastanku oltarne slike koje su nedavno publikovane u Češkoj. Fototehnička ispitivanja su urađena u Subotici, mikroskopska ispitivanja u laboratoriji Mađarskog likovnog fakulteta u Budimpešti. SEM-EDX analize je uradio Danijel Madaras u laboratorijumu na Sveučilištu u Segedinu, a profesor Jonjaua Ranogajec je izvela XRF i FTIR analize na Tehnološkom fakultetu u Novom Sadu. Zahvaljujući istraživanjima u oblasti istorije umetnosti i prirodnjačkih nauka, kao i restauratorskog postupka, rezultati nam potvrđuju poznatu stvaralačku metodu baroknih slikara koju prate detaljni arhivni podaci od naručivanja do isporučivanja. Majstor Rab je komponovao pomoću grafičkih predložaka i svoju uljanu skicu pokazivao predstavniku naručioca. Nosioc, ručno tkano laneno platno, koje je sastavljeno šivanjem od tri komada, je sam pripremao. Materijal nosioca je identifikovan mikroskopskim istraživanjem. Na pomoćnom ramu je platno izolirao tutkalom. Nakon sušenja je nanosio dvoslojnu, crveno toniranu uljanu podlogu, što potvrđuju mikroskopski snimci poprečnih preseka uzoraka. Vezivo podloge je biljno ulje, potvrđeno FTIR analizom. Nakon sušenja podloge, sivu imprimituru je nanosio u tankom sloju. Slikanje nastavlja na radnom ramu. Koristio je uobičajene pigmente 18. veka, pristupačnih cena: olovno bela, žuti i crveni oker, cinober, kraplak, zelena zemlja, prusko plava, čađavo crna, koja su identifikovana SEM-EDX analizom i analitičkim hemijskim testovima. Ultramarin ne nalazimo na njegovoj paleti. Nakon sušenja slika je našpanovana na blind ram pomoću ručno kovanih eksera. Slika je transportovana do Budima u kutiji, koja je bila umotana u platno natapano voskom, tamo je za nju i za četiri sporedne oltarne slike izrađen ukrasni ram. Od 1776. do 1907. godine je Rabovo delo ukrašavalo glavni oltar futoške župne crkve, a nakon njenog srušenja ona je premeštena u magacin. Restaurirana je 1939. godine, konzervirana je klajsterom, dublirana i mesimično preslikana. Do 1990-tih je bila deo unutrašnjeg mobilijara privremene crkve u Novom Futogu, tada je prenesena u neogotičku župnu crkvu. Njena celokupna konzervacija je bila neophodna zbog zaustavljanja propadanja. Nakon restauracije visoke umetničke vrednosti dela su postale uočljive. Uljana rekonstrukcija je omogućila da se saniraju nedostaci slikane površine, koje su veoma smetale totalnoj percepciji. Nekadašnja glavna oltarna slika sa neobičnom ikonografijom i visokim slikarskim vrednostima, koja prikazuje priviđenje u rokoko stilu, je izuzetno delo našeg katoličkog crkvenog nasleđa u Vojvodini.

Lovász Gabriella¹

Szabadkai Városi Múzeum

Zsinagóga tér 3.

24 000 Szabadka, Szerbia

e-mail: lovaszgabi@gmail.com

UDC 572.1/4(439-89)

TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORI BETELEPÜLT NÉPESSÉGEK EREDETÉNEK ÉS KAPCSOLATAINAK KUTATÁSA TÖBBVÁLTOZÓS STATISZTIKAI MÓDSZEREKKEL

THE RESEARCH OF THE ORIGIN AND CONNECTIONS OF THE IMMIGRANT POPULATIONS IN HUNGARY DURING THE PERIOD OF OTTOMAN RULE USING MULTIVARIATE STATISTICAL METHODS

Összefoglaló: A török hódoltság időszaka, ezen belül is a korszakban Magyarország területére bevándorolt balkáni népségek antropológiája, a történeti embertan egyik legkevésbé kutatott területéhez tartozik, noha történeti forrásokból ismert, hogy ebben az időszakban nagy tömegben telepedtek le délszlávok és vlahok az akkori Magyarország területére. Manapság a 16–17. századi betelepült népségek antropológiai kutatásának legfontosabb kérdése az, hogy az idegen etnikumok elkülöníthetők-e a már itt élt népségektől, és megállapítható-e az eredetük? A vizsgálati anyagot az idegen szériák mellett középkori magyarországi, romániai, illetve balkáni temetők férfiainak adatai képezték. A kapcsolatok feltérképezéséhez a szisztematikus klaszteranalízis módszerét alkalmaztam: a koponyák metrikus adataiból történő többféle biológiai távolságmérték kiszámítása után klaszteranalízisek kombinációjával csoportokat képeztem, majd azon csoportosulásokat tekintettem valósnak, melyek az elemzésekben tendenciaszerűen jelentkeztek. Az eredményeket összegezve elmondható, hogy a Magyarországon feltárt és a régészeti leletek alapján idegen eredetűnek meghatározott (a hódoltság idején betelepült/betelepített) népségek férfiai a különböző távolságszámítási és klaszterezési módszerek alkalmazásával is tendenciaszerűen egy csoportba tartoznak. A hét, egymással szorosabb kapcsolatot mutató idegen eredetű sorozat a magyarországi középkori leletegyüttesektől is markánsan elkülönül. A temetkezési szokások és a mellékletek alapján feltételezett közös eredet így biológiai módszerekkel is megerősítést nyert. Az idegen eredetű sorozatokkal szorosabb kapcsolatot mutató további 4 magyarországi széria esetében néhányánál már a korábbi antropológiai vizsgálatok is felhívták a figyelmet a lehetséges idegen kapcsolatokra. A vizsgált népségek eredetére vonatkozóan a külföldi párhuzamok egyértelműen rámutattak a vlahok által benépesített területekkel való

¹ dr. Kajdócsi Lovász Gabriella, biológus-antropológus, kurátor
dr. Gabriela Kajdoči Lovas, biolog-antropolog, kustos
PhD Gabriella Kajdócsi Lovász, biologist-anthropologist, curator

Közlésre átadva: 2016. június 01.
Közlésre javasolva: 2016. okt. 31.

kapcsolatokra. További, elsősorban a régészeti leletanyag alapján feltételezett szerbiai, macedóniai párhuzamok az összehasonlító anyag hiányában azonban egyelőre nem igazolhatók.

Kulcsszavak: biológiai távolságszámítás, szisztematikus klaszteranalízis, török hódoltság, betelepült népességek, 16–17. század

Abstract: The Ottoman Era in Hungary, and especially the anthropology of the immigrated ethnic groups from the Balkans to Hungary during this period, is one of the least researched fields of historical anthropology, although it is well-known that large numbers of Southern Slavs and Vlachs settled in that-time Hungary during the mentioned period. Today, the most significant questions in the examination of the immigrant populations of the 16th and 17th century are whether it is possible to differentiate between the immigrant and resident populations and if it is possible to determine their origin. The research material was provided by the data of human remains of males in the cemeteries of foreign ethnic groups, as well as the same data in Hungarian, Romanian and Balkan medieval cemeteries. In order to map the connections, systematic cluster analysis has been applied: after calculating several biological distance values from the metric data of skulls, groups have been established using a combination of cluster analyses, where only those groupings have been accepted as real which occurred in the analyses tendentiously. As a result, on the territory of Hungary, the remains of the immigrant males from the time of the Ottoman rule tendentiously belong to one group. The seven series of foreign origin which display a close connection with each other strongly differ also from the medieval Hungarian findings. Their presumed common origin is thus verified by biological methods, as well as on the basis of burial customs and grave goods. In the case of other four Hungarian series that show relationship with the foreign series, earlier anthropological examinations had already indicated the possibility of foreign connections. As for the origins of the examined populations, the foreign parallels clearly point out a connection to the areas populated by the Vlachs. Further presumed Serbian and Macedonian parallels, primarily based on archaeological findings, cannot be verified at this point due to the absence of comparative material.

Keywords: biological distance calculation, systematic cluster analysis, Ottoman occupation / Ottoman rule, immigrant populations, the 16th and 17th century

BEVEZETÉS

A török hódoltság időszaka, ezen belül is a korszakban Magyarország területére települt balkáni népségek antropológiája, a történeti embertan egyik legkevésbé kutatott területéhez tartozik. Ennek egyik legfőbb oka, hogy e korszak idegen etnikumainak régészete is meglehetősen gyerekcipőben jár, régészeti hagyatékokat lényegében csupán az 1990-es években sikerült elkülöníteni a középkori magyar leletanyagtól. Ezek után azonban már több, sokszor addig magyarnak meghatározott lelőhelyet sikerült a balkáni eredetű népségekhez kötni, főleg Bácska területéről (Wicker, 2008, 13–19).

A hódoltság kori balkáni népesség régészeti hagyatékának kutatása tehát sokáig csak szórványos volt. Ennek egyik oka az lehet, hogy a betelepülők lakhelyei viszonylag rövid életűek voltak (háborús események függvényében el-, illetve visszaköltöztek), így temetőik is kis lélekszámúak lehettek. Emellett a népesség régészeti emlékanyaga szegényes, temetkezéseik gyakran melléklet nélküliek, illetve gyakran előfordult, hogy a menekülő délszlávok magyar falvakba települtek, így hagyatékuk összekeveredhetett az eredeti lakosokéval (Wicker, 2001, 151). Egyes szakemberek pedig túlságosan fiatalnak és inkább néprajzi jellegűnek vélték a 16–17. századi leletanyagot (Wicker, 2008, 18). Így a régészeti emlékeik egy része – bár majdnem minden múzeumban található erre az időszakra datálható leletek – még ma is ismeretlen.

Az eddig megjelent, török kori betelepülőkkel foglalkozó régészeti tanulmányok egyik legfőbb kérdése a temetők etnikumának meghatározása. Az első balkáni eredetű leletegyüttest (Monostorszeg/Bački Monoštor, Szerbia) Gubitza Kálmán tárta fel az 1800-as évek végén. A feltárás során 5 sír anyaga került napvilágra, melyet a leletanyag alapján sokácnak határozott meg – a sírok leletanyagát azonban nem közölte (Gubitza, 1902). A leletek a zombori múzeumba kerültek, ami lehetővé tette, hogy Korek József a fél évszázad múlva feltárt, hasonló jellegű Zombor-Repülőtér lelőhely anyagát balkáni eredetűnek (bunyevácoknak vagy sokácnak) határozhassa meg (Korek, 1994, 197). Korek felismerésének publikálása azonban – noha mindkét Zombor környéki temető közlését előkészítette – 50 évet várattott magára (Korek, 1994; Wicker, 2008, 13). A török kori betelepülők lelőhelyeinek korszerű régészeti kutatása ezért csupán az 1970-es évek közepén kezdődött a dombóvári vlahok temetőjének feltárásával, illetve a népesség eredetének meghatározásával (Gaál, 1982, 2002). A balkániak hagyatéka hamarosan más területeken is előkerült, többségük a mai Bács-Kiskun megye déli részén, ahol – ahogy az történeti dokumentumokból már régóta ismert volt – szinte mindenütt megjelentek a betelepülők. Ma már tudjuk, hogy korábban is folyamatosan kerültek elő balkáni eredetű népségekhez köthető régészeti jelenségek, ezek meghatározása azonban csak a közelmúltban, eddigi legnagyobb lelőhelyük, a bácsalmási temető alapján történhetett meg (Wicker, 2008, 15).

A bácsalmás-óalmási temető alapján Wicker Erika (2003, 2005, 2008) megállapította a hódoltság kori temetők főbb jellegzetességeit. Ezek szerint az elnéptelenedett magyar falvakba, vagy azok közelébe telepedő rácok és/vagy vlahok halottaikat a településektől távolabb, egy magas dombon temették el. A temetők templom nélküliek, egyrétegűek, rátemetések nincsenek, vagy nagyon ritkák. A sírok viszonylag rendezett sorokban állnak, feltehetően családi sírcsoportokat alkotnak. A sírgödörök téglalap, kissé trapéz vagy ovális alakúak, tájolásuk pedig többnyire délnyugat-északkeleti és nyugat-keleti, ritkábban északnyugat-dél-

keleti. A sírgödörök aljának kiképzése az esetek túlnyomó többségében padkás, ritkábban padmalyos (oldalfülkés), az egyenes vagy ívelt fenék ritka.

A halottak alkarjait általában deréktájon helyezték el, ritkábban pedig a vállhoz visszahajlítva. A halottakat ritkán temették ládakoporsóba, helyette a padkakoporsó volt elterjedt: a sírgödör alján kiképzett padkák közötti mélyedésbe helyezték a lepelbe tekert halottat, majd deszkát helyeztek fölé. Egy sírba egy halottat temettek, a csoportos temetkezések ritkán fordulnak elő. Ezek a temetkezési hagyományok az iszlám vallás hatását mutatják. A korabeli defterek szerint azonban a betelepülők nem muszlim hitűek voltak, így valószínűbb, hogy a Balkánon addigra már több generáció óta török uralom alatt élő elődeik átvették a hódítók bizonyos szokáselemeit (Wicker, 2003, 28; Wicker, 2008, 150).

A balkáni eredetű népességek leletanyaga viszonylag szegényes, de itt is fellelhető a balkáni párhuzam: gömbös tűk, melyeket fátylörögzésre, illetve gyöngyök, kaoricsigák, fém- és üvegtárgyak, melyeket fejékként használtak. Eszközöket, szerszámokat, fegyvereket csak ritkán, és csak a dunántúli temetőkben találtak (Wicker, 2008, 150).

A fenti jellegzetességek alapján a zombori, dombóvári és a bácsalmási temetők mellett többek között a következő temetők esetében sikerült meghatározni a balkáni eredetet: Győr-Gabonavásártér (ásató régész: Mithay Sándor, az ásatás ideje: 1949–1950), Katymár-Téglagyár (Zalotay Elemér, Szabó György, Komáromy József, Kőhegyi Mihály, 1952–1960), Bátmonostor-Szurdokpart (Kőhegyi Mihály, 1960), Madaras-Bajmoki út (Kőhegyi Mihály, 1960, 1975), Csávolly-Határ út (Kőhegyi Mihály, 1987), Mélykút-Szabadkai út (Kilátó) (Wicker Erika, 1991), Esztergom-Szentkirály (Biczó Piroska, Lázár Sarolta, 1988), Fonyód-Bézsénypuszta (Gallina Zsolt, 2003), Budapest-Várhegy-Kelet (Végh András, Kovács Eszter, Benda Judit, 1992–2003) (Wicker, 2008, 13–18), Perkáta-Nyúli dűlő (Kovács Lóránd Olivér, 2009–2011)².

A török hódoltság kori idegen etnikumú temetők antropológiai vizsgálatára eddig csupán néhány esetben került sor. Az első, a régészeti leletanyag alapján délszláv eredetű embertani széria publikálása Bartucz Lajos nevéhez fűződik, aki 1960-ban közölte Zombor-Repülőtér (Zombor-Bükkszállás) antropológiai vizsgálatainak eredményeit (Bartucz, 1960) (a leletanyagot később újra vizsgáltuk, melynek eredményeit több tanulmányban ismertettük (pl. Lovász, 2009, 2015; Lovász et al. 2010)). Éry Kinga (1982) a Dombóvár-Békató pusztán feltárt temető, míg Tánccs Nándor (1993) az Esztergom-Szentkirály széria antropológiai vizsgálati eredményeit publikálta. A bácsalmás-óalmási temető 1994 óta áll a SZTE Embertani Tanszékén dolgozó kutatók figyelmének középpontjában, melynek eredményeként több mint 50 tanulmány és szakdolgozat született a szériából (pl. Molnár & Pálfi, 1994; Pálfi & Ardagna, 2002; Maczel, 2003; Molnár et al., 2005; Boros-Major et al., 2011; Lovász et al., 2013; Lovász, 2015; Pósa et al., 2015). Az M7-es autópálya nyomvonalán található Fonyód-Bézsénypuszta lelőhelyről származó embertani anyag feldolgozásának előzetes eredményeit, valamint a teljes széria metrikus adatait Bernert Zsolt és Évinger Sándor 2006-ban közölte (Bernert & Évinger, 2006a, 2006b). A budai Várhegy keleti oldalán feltárt temető egykori török kori temetőnek feldolgozása pedig Éry Kinga és Bernert Zsolt (2009–2010) nevéhez fűződik.

Az antropológiai tárgyú tanulmányok többségében szintén felmerül a népességek eredetének kérdése. A török hódoltság során magyar területre érkezett idegen eredetű népesség

² László Orsolya és Dr. Paja László szíves szóbeli közlése

gek embertani párhuzamainak feltárására elsőként Éry (1982) vállalkozott a dombóvár-békatói széria vizsgálata kapcsán. Munkája során Éry azzal szembesült, hogy a Balkán-félsziget 15–18. század közötti időszakából nincsenek megfelelő esetszámú közreadott embertani szériák és az e kort érintő magyarországi feldolgozások száma is rendkívül alacsony (u.ő, 242). A Penrose távolságszámítást végül 5 további széria bevonásával tudta elvégezni. Eredményei szerint 0,1%-os szignifikancia szinten a dombóvári anyaghoz csupán a Zombor-Repülőtér lelőhely koponyái hasonlítottak, lazább párhuzam pedig a Fonyód-Vár sorozatával mutatkozott (u.ő, 242). A mai balkáni lakosság jellegét áttekintve Éry szerint a dombóvár-békatói népesség a Crna Gora, Albánia vagy Északnyugat-Görögország hegyvidékein élő iflákokhoz (vlahok) hasonlít leginkább (247. uő).

A következő, e tárgyban közölt tanulmány Tánczos (1993) nevéhez fűződik. Az Esztergom-Szentmihály lelőhely embertani párhuzamainak keresésekor Tánczos az esztergomi széria és a többi, összehasonlításba bevont anyag jelentős különbözőségét figyelte meg. Az eltérést azzal magyarázta, hogy az esztergomi leletanyagban néhány méret szélsőséges értékű: az agykoponya szélesebb, az arc rövidebb, a felsőarc pedig magasabb az összehasonlításba bevont szériákban mért értékeknél (u.ő, 156).

A budai Várhegy keleti oldalán feltárt török kori temető párhuzamait Éry és Bernert (2009–2010) próbálta meg feltárni. Megállapításuk szerint a lelőhely népességének külső megjelenése a megelőző időszak helyi lakosaitól több ponton eltért, és minden bizonnyal dél felől érkezett idegen elemek lehettek (u.ő, 153). Távolságszámítási eredményeket azonban nem közöltek.

A SZTE Embertani Tanszékén folyó, a török hódoltság korából származó idegen eredetű népességek kutatása előzetes eredményeként születtek meg azok a publikációk, melyek megpróbálták meghatározni a vizsgálatokba bevont négy török kori széria párhuzamait és a jelen tanulmány előzményeinek számítanak (Molnár, Marcsik, Hegyi, Paja & Wicker, 2008; Lovász, 2011). Az Éry által felvetett problémák, azaz a kevés összehasonlító adat miatt a számítások során az időkeretet kibővítve Árpád- és késő középkori magyarországi sorozatokat, valamint kora középkori balkáni temetők anyagát is felhasználtuk. Az összehasonlítás alapja euklideszi távolságok Ward-féle, illetve K-közép klaszterezéssel történő elemzése volt (Molnár és mts., 2008, 8; Lovász, 2011, 128). A vizsgálatok eredményei szerint a török hódoltság idején betelepült népességek a késő középkori magyar szériáktól jól elkülönülő csoportot alkottak, annak ellenére, hogy a brachykranizáció miatt viszonylagos hasonlóságot mutattak velük. A romániai, illetve délszláv temetők közül csupán egy, a dél-boszniai Raška Gora mutatott párhuzamot a Magyarországon letelepedett idegen népességekkel. Eredetük feltárása tehát sikertelen maradt, melynek oka ezúttal is a kielégítő mennyiségű összehasonlító adat hiánya volt (Molnár és mts., 2008, 9–10; Lovász, 2011, 129–130).

A fent ismertetett, előzménynek tekinthető publikáció kérdésfeltevése lényegében meg egyezik jelen tanulmány kérdéseivel. Eszerint továbbra is arra keresem a választ, hogy a hódoltság idején betelepült idegen etnikumok koponyáik metrikus jellegei alapján elkülöníthetőek-e a már itt élt népességektől – a hasonló és a korábbi korszakból származó, a régészeti leletek alapján magyar etnikumnak vélt temetők embertani anyagától? Mutatnak-e

párhuzamot a délszláv, illetve a román területekről származó adatokkal? Megállapítható-e az eredetük?³

A régészeti leletek és a temetkezési szokások arra utalnak, hogy a hódoltság kori Magyarország területéről származó 9 lelőhely esetében nagy valószínűséggel balkáni eredetű népességek temetkezéseit tárták fel. Ennek megfelelően feltételezem, hogy a vizsgált temetők a távolságszámító módszerek szerint szoros kapcsolatot mutatnak egymással és a többi, magyar etnikumúnak vélt temetők embertani anyagától jól elkülönülnek. Emellett feltételezem azt is, hogy a vizsgálatba bevont összehasonlító anyagok közül a Balkán-félszigetről származóakkal mutatnak párhuzamot.

VIZSGÁLATI MÓDSZEREK

A célkitűzésben feltett, a vizsgált népességek eredetére utaló kérdések megválaszolása azon alapul, hogy az azonos vagy hasonló génkészlettel rendelkező, egymással biológiailag is rokonságban lévő csoportok között nagyobb a fenotípusos hasonlóság, mint azok között, akik a történelmük során sosem tartoztak egy nagyobb, közös alappopulációhoz (Fóthi, 1998, 497). Ennek hátterében az áll, hogy számos koponyaméret, illetve az egész koponyaforma kialakulása genetikailag meghatározott (Sjøvold, 1984; Relethford, 1994; Sparks & Jantz, 2002; Martinez-Abadias, 2009), bár kisebb mértékben a környezeti tényezők is szerepet játszhatnak (González-José et al., 2005; Hallgrímsson, Lieberman, Liu, Ford-Hutchinson & Jirik, 2007). A koponyaméretek alapján elvégzett távolságszámítások segítségével tehát kimutatható az egyes népcsoportok hasonló vagy eltérő eredete.

Jelen tanulmányban a fenotípusos megjelenést a koponyák metrikus adataival jellemzem, a népességek közötti hasonlóságot pedig biológiai távolságértékek kiszámításával mutatom ki.

Az elemzéshez 10 Martin-féle koponyaméret temetőnkénti átlagát használom fel. E méreteket úgy választottam meg, hogy azok minél több szempontból jellemezzék mind az agykoponyát, mind az arckoponyát, illetve figyelembe kellett vennem azt is, hogy mely méretek szerepelnek az összehasonlításhoz felhasznált közlemények többségében. Az analízis során csupán a férfiak koponyaméreteivel dolgozhattam, ugyanis a délszláv szériákra vonatkozó irodalmi adatokban csak a férfiak paramétereit találtam.

Az összehasonlítás előtt a koponyaátlagokat Thoma (1978, 1985) átlagszórásaival standardizáltam, majd ez alapján távolságértékeket számoltam. Utóbbinál, illetve a további elemzésekhez használt módszer kiválasztásánál alapvetően Fóthi és Fóthi (1990, 1992) szisztematikus klaszteranalízisére támaszkodtam, némileg egyszerűbb formában. Ez alapján négyféle (euklideszi, Manhattan, maximum és Penrose) távolságszámítási módszert alkalmaztam, majd a távolságmátrixot elsőként egy hierarchikus (Ward-módszer) klaszterezéssel elemeztem. A kapott dendrogram alapján meghatároztam a klaszterek számát, és kiszűrtem a kiugró adatokat, majd újracsoportosítottam az adatokat: elsőként ismét Ward-módszerrel,

³ Jelen tanulmány A török hódoltság kori idegen etnikumok összehasonlító embertani vizsgálata című PhD értekezés 3. Biológiai távolságszámítás fejezetének a bírálói vélemények alapján átdolgozott és kibővített változata.

majd egy nem hierarchikus (K-közép) eljárással. A tényleges kapcsolatok feltérképezésének érdekében Fóthi és Fóthi (1990, 1992) alapján azon csoportosulásokat tekintettem valósnak, melyek az elemzésekben tendenciaszerűen jelentkeztek (tehát ha az elemzések legalább 50%-ában ugyanabban a klaszterben jelentek meg a vizsgálatba bevont szériák).

Az analízist az R statisztikai programcsomaggal végeztem (R Development Core Team, 2014), egyedül a Penrose távolságszámításnál használtam a LibreOffice programcsomag Calc táblázatkezelőjét.

Az eredmények elemzését a tanulmány célkitűzésének megfelelően a régészeti leletanyag alapján balkáni eredetűnek meghatározott hódoltság kori lelőhelyek szempontjából végeztem el, más szériák közötti kapcsolatokkal ezúttal nem foglalkoztam.

VIZSGÁLATI ANYAG

A statisztikai elemzésnél törekedtem arra, hogy elsősorban olyan sorozatokat használjak, melyeknél méretenként legalább 10 adat áll rendelkezésre. Ahhoz azonban, hogy a vizsgált népességek párhuzamait nagyobb valószínűséggel találjam meg, szükséges a minél nagyobb számú összehasonlító anyag bevonása, ezért a kis egyedszámú délszláv és román szériákat is tekintetbe vettem. Ezen gyakorlatra példa Fóthi (1998) tanulmánya is. Emellett néhány esetben csupán összevont minták álltak rendelkezésre (Rösing & Schwidetzky, 1977), melyeket szintén felhasználtam.

Az adatgyűjtésben rendkívüli jelentősége volt Schwidetzky és munkatársai munkásságának, akik statisztikai tanulmányaikhoz több mint 4500 temető adatait gyűjtötték össze az általuk használt adatbázisban (pl. Rösing & Schwidetzky, 1977, 1981). Az adatbázishoz való hozzáférést a mainzi Johannes Gutenberg Egyetem Antropológiai Intézetének professzora, Prof. Dr. Dr. h. c. Winfried Henke biztosította számomra. Az adatbázis mellett szerb, horvát és román nyelvű folyóiratokban publikált méreteket is összegyűjtöttem.

Az összehasonlításba végül 87 szériát vontam be (1. táblázat). Vizsgálati anyagom alapját elsősorban a szegedi Embertani Tanszék kutatása során feldolgozott idegen eredetű szériák képezték, emellett pedig a szakirodalomból ismert magyarországi betelepült népességek adatait is felhasználtam (összesen 9 temető). Összehasonlító anyagként további 35 Árpád- és késő középkori magyarországi sorozatot gyűjtöttem össze. A magyarországi adatokon kívül több középkori balkáni temető adatait is felhasználtam a mai Bosznia és Hercegovina, Bulgária, Horvátország, Észak-Görögország, Szerbia, Szlovénia, valamint Románia területéről.

EREDMÉNYEK

Az adatok standardizálása és a távolságértékek kiszámítása után elsőként Ward-módszerrel elemeztem az eredményeket. Ez alapján megállapítottam, hogy minden távolságszámító módszer szerint Székesfehérvár-Bazilika, illetve Hajdukovo (Hajdujárás) lelőhelyek értékei szélsőségesnek számítanak, így ezeket a temetőket a továbbiakban nem vettem fi-

gyelembé. A megmaradt 85 szériával újra elvégeztem a Ward-féle elemzést, majd a K-közép klaszterezést, ezek eredményeit ismertetem a továbbiakban.

Az euklideszi távolságok alapján Ward-módszerrel megszerkesztett dendrogram szerint a vizsgálatba bevont sorozatok 6 nagyobb klaszterbe csoportosulnak (1. ábra). A balkáni eredetűnek meghatározott szériák túlnyomó többsége ugyanabba a viszonylag nagy, 16 elemű csoportba tartozik, mely viszonylag távol esik a többi klasztertől. A méretek átlaga alapján a csoportra közepesen hosszú, széles, közepesen magas, a hosszúság-szélességi jelző alapján brachykran agykoponya és közepesen széles és közepesen magas arckoponya jellemző. A balkániak mellett 5 magyarországi sorozat (Veszprém-Kálváriadomb, Taliándörögd 2, Fonyód-Vár, Esztergom-Helemba és Nagytálya) is megjelenik a csoportban. A külföldi összehasonlító anyagokból két észak- (Giulești és Siret), egy közép- (Avrămești-Templomföld) és egy dél-romániai (Strehaia) késő középkori-újkorai temető, illetve egy késő középkori, észak-görögországi széria (Prespa) mutat párhuzamot a vizsgálati anyagokkal. A magyarországi idegen eredetűnek meghatározott szériák közül a győr-gabonavásártéri sorozat a férfiak méretei alapján egy rövid, közepesen széles, magas és a hosszúság-szélességi jelző alapján szintén brachykran agykoponyájú csoportban jelent meg, több balkáni lelőhely mellett, Madaras azonban több Árpád- és késő középkori lelőhely társaságában egy közepesen hosszú, közepesen széles és közepesen magas, mesokran csoportban látható.

Az euklideszi távolságok alapján K-közép módszerrel elvégzett elemzés szerint a balkáni eredetű népességek többsége ismét egy nagy, 18 elemű csoportba tartozik, melyre jellemző a közepesen hosszú, széles, közepesen magas, a hosszúság-szélességi jelző alapján brachykran agykoponya és a közepesen széles és közepesen magas arckoponya (2. ábra). E klaszter elemei két temető kivételével megegyeznek a Ward-féle analízis magyarországi idegen eredetűnek meghatározott szériákat tartalmazó csoportjával, a győr-gabonavásártéri sorozat pedig ezúttal a többi balkáni eredetű szériával egy csoportba került. Madaras egy közepesen hosszú, közepesen széles, közepesen magas, mesokran agykoponyájú klaszterbe tartozik.

A Manhattan távolságok Ward-féle elemzése szerint 6 csoport különíthető el. A balkáni eredetű szériák többsége ez esetben is egy klaszterbe került (3. ábra), mely ezúttal is jelentős távolságban helyezkedik el a többi csoporttól. A klaszter elemszáma 23, és az átlagok alapján közepesen hosszú, széles, közepesen magas, a hosszúság-szélességi jelző alapján brachykran agykoponya és közepesen széles és közepesen magas arckoponya a jellemző. Az idegen eredetű népességek mellett 6 középkori magyarországi temető is (Nagytálya, Fonyód-Vár, Békés-Povárdzug, Esztergom-Helemba, Taliándörögd 2., Veszprém-Kálváriadomb) is feltűnik a csoportban. A külföldi összehasonlító leletanyagok közül a romániai Avrămești-Templomföld, Giulești, Bucov, Strehaia, Izvorul, és Siret, az észak-görögországi Prespa, valamint a szlovéniai Ljubljana tartozik ebbe a klaszterbe. A magyarországi idegen eredetűnek tartott sorozatok közül Győr-Gabonavásártér a férfiak méretei alapján ismét egy rövid, közepesen széles, közepesen magas, a hosszúság-szélességi jelző alapján brachykran agykoponyájú csoportban jelent meg főleg balkáni lelőhelyek társaságában. A madarasi temető az euklideszi távolságszámításhoz hasonlóan több Árpád- és késő középkori lelőhely társaságában egy közepesen hosszú, közepesen széles és közepesen magas, mesokran csoportban látható.

A Manhattan távolságok alapján K-közép klaszterezésnél a magyarországi balkáni eredetű szériák egy nagy, 18 elemű csoportba tartoznak (4. ábra), melyre jellemző a közepesen hosszú, széles, közepesen magas, a hosszúság-szélességi jelző alapján brachykran agyko-

nya és a közepesen széles és közepesen magas arckoponya. E klaszter elemei átfedést mutatnak a Ward-féle analízis hasonló csoportjával, bár Ward-klaszterezéstől eltérően a győr-gabonavásártéri sorozat is a balkáni betelepülők a csoportjába tartozik. A Ward-féle csoportosítás romániai kapcsolatai szintén megjelennek a klaszterben. Békés-Povádzug kivételével a középkori magyarországi párhuzamok is megegyeznek a Ward-féle elemzés párhuzamaival. A madaras-bajmoki úti széria ismét egy közepesen hosszú, közepesen széles és közepesen magas, mesokran csoportban látható, mely távol helyezkedik el a magyarországi idegen eredetűnek meghatározott szériák klaszterétől.

A maximum távolságok Ward-féle klaszterezésével 6 csoport különíthető el, közülük egy közepes méretű, a többitől viszonylag jól elkülönülő klaszterben jelent meg a balkáni eredetű betelepülők többsége (5. ábra). A csoport hasonló paraméterekkel rendelkezik (közepesen hosszú, széles, közepesen magas, bár a hosszúság-szélességi jelző alapján hyperbrachykran agykoponya és közepesen széles és közepesen magas arckoponya), mint az előző távolság-számítások hierarchikus klaszterezésének eredményeként kapott, balkáni eredetű népességeket tartalmazó csoportja. A betelepülők mintái mellett további magyarországi szériák is feltűnnek a csoportban: Veszprém-Kálváriadomb, Taliándörögd 2., Nagytálya, valamint Fonyód-Vár. A romániai szériák közül Avrămești-Templomföld, Giulești, Siret, illetve Strehaia is ebbe a klaszterbe tartozik. Győr-Gabonavásártér az esztergom-szentkirályi és a madarasi temetővel együtt több Árpád- és késő középkori magyarországi, illetve több balkán-félszigeti lelőhely emellett egy közepesen hosszú, széles és közepesen magas, mesokran csoportban látható.

A K-közép elemzés szerint többnyire ismét egy viszonylag nagy (19 elemű) csoportba kerültek a betelepülők mintái (6. ábra), melynek agy- és arckoponya-paraméterei nagyon hasonlóak a Ward-féle elemzés paramétereire. Ez esetben is nagy az átfedés a Ward-féle elemzésnél kapott, idegen eredetű népességeket tömörítő klaszterrel. A különbség csupán annyi, hogy a K-közép módszerrel kapott csoportból hiányzik Perkáta-Nyúli dűlő, de megjelenik Esztergom-Szentkirály. A perkáti lelőhely ezúttal egy közepesen hosszú, széles és közepesen magas, a hosszúság-szélességi jelző alapján brachykran csoportban jelent meg, mely nagy átfedést mutat a többi balkáni betelepülő klaszterével. A madarasi széria ismét egy közepesen hosszú, közepesen széles és közepesen magas, mesokran klaszterben látható, mely távol helyezkedik el a magyarországi idegen eredetűnek meghatározott sorozatok csoportjától.

A Penrose távolságok alapján elvégzett Ward-klaszterezéssel 5 csoport különíthető el (7. ábra). A balkáni betelepülők temetőinek nagy része a legnagyobb, 26 elemű, ez esetben is jól elkülönülő klaszterben jelenik meg, mely a csoportátlag alapján közepesen hosszú, széles, közepesen magas, a hosszúság-szélességi jelző alapján brachykran agykoponyával és közepesen széles és közepesen magas arckoponyával jellemezhető. A magyarországi szériák közül ebben a klaszterben tűnik fel Óföldsé, Taliándörögd 2., Nagytálya, Mohács-Csele, Bátmonostor-Pusztafalu, Fonyód-Vár, Veszprém-Kálváriadomb, valamint Téglás-Angolkert. A romániai szériák közül Doina, Strehaia, Siret, Avrămești-Templomföld, Bragadiru-Zimnicea, Străulești 2., illetve Giulești is ebbe a klaszterbe tartozik. Szintén ehhez a csoporthoz tartozik a szerbiai Viminacium-Nad Lugom és a boszniai Raška gora. A madarasi temető ezúttal Győr-Gabonavásártérrel és Esztergom-Szentkirállyal együtt egy közepesen hosszú, közepesen széles és közepesen magas, mesokran csoportban látható.

A K-közép módszerrel végzett klaszterezésben szintén egy nagy, 21 elemű csoportban jelent meg az idegen eredetű népességek többsége (8. ábra). A klaszter ezúttal is közepesen hosszú, széles, közepesen magas, a hosszúság-szélességi jelző alapján brachykran agykoponyával és közepesen széles és közepesen magas arckoponyával jellemezhető. Az eddigiekhez képest szokatlan, hogy kisebb az átfedés a Ward-féle elemzésben kapott, balkáni eredetű szériákat tömörítő klaszterrel. Mindkét elemzésben hasonló, hogy több, idegen eredetűnek tartott magyarországi sorozat egy csoportban jelenik meg, de a Madaras-Bajmoki út mellett Perkáta-Nyúli dűlő és Esztergom-Szentkirály is más-más, nem a betelepülők többségét tartalmazó klaszterbe került. A Ward-klaszterezéshez hasonlóan a török kori idegen népességek csoportjába tartozik számos magyarországi és balkáni lelőhely. Emellett azonban Győr-Gabonavásártér, Jászdózsa-Kápolnahalom, Székesfehérvár, Székesfehérvár-Bikasziget, valamint a romániai Radovanu és Bucov is ebben a csoportban jelenik meg, de hiányzik, Mohács-Csele, Óföldsé, Téglás-Angolkert, Perkáta-Nyúli dűlő, Dombóvár-Békató, Taliándörögd 2., Bragadiru-Zimnicea, Giulești, Siret, és Străulești 2. Dombóvár-Békató, Esztergom-Szentkirály és Perkáta-Nyúli dűlő egy közepesen hosszú, széles, magas, a hosszúság-szélességi jelző alapján brachykran agykoponyájú csoportba tartozik, mely szinte teljes átfedésben áll a többi, magyarországi idegen eredetűnek meghatározott temető klaszterével. Madaras-Bajmoki út ezzel szemben egy közepesen hosszú, közepesen széles, közepesen magas és mesokran klaszterben látható, távolabb a betelepülőket is tömörítő csoporttól.

KÖVETKEZTETÉSEK

A következtetések levonása előtt feltétlenül meg kell jegyezni, hogy számos tényező nehezíti a hódoltság kori betelepülők embertani kapcsolatainak feltárását. Az egyik legnagyobb probléma, hogy a különböző balkáni országok területén feltárt temetők embertani elemzését, ezen belül is a koponyák metrikus jellemzőit csupán kis számban publikálták. A vizsgálat szempontjából releváns adatokat tartalmazó tanulmányok többsége Schwidetzky, Rösing és Mikić 1990-es évek előtti munkásságához kapcsolódik. Az újabban, vagy más szerzők által publikált temetők esetében gyakran nem tértek ki a metrikus adatokra, vagy nem az általam használt méreteket közölték (pl. Šlaus, 2000, 275; Šlaus, Tomićić, Uglešić & Jurić 2004, 437). A szerb nyelvű szakirodalomban gyakran fordult elő az is, hogy csupán a koponyajelzőket ismertették, míg az abszolút méreteket nem tartották közlésre érdemesnek (pl. Živanović, 1986, 1987; Djurić-Srejić, 1990). Emellett gyakori probléma volt az is, hogy a szerzők csupán a méretátlagokat közölték, a méretenkénti esetszámot azonban nem publikálták (pl. Šlaus, 2000, 275; Schwidetzky, Klug, Mikić, & Pilarić, 1988). További nehézséget jelentett, hogy számos esetben alacsony esetszámúak a szériák, illetve a balkáni publikációk többségében csak a férfiak paramétereit közölték. E tények nagyban nehezítik az általános érvényű következtetések levonását.

A távolságszámítások, illetve a távolságértékek klaszterezésének eredményeit a 2. táblázat foglalja össze. Ez alapján megállapítható, hogy a török hódoltság kori betelepült népességek mintáinak többsége minden elemzésben ugyanabban a csoportban jelenik meg. E csoportok viszonylag nagy elemszámúak és a többtől rendszerint jelentős mértékben elkü-

lönülnek. A méretátlagok alapján a klaszterek közepesen hosszú, széles, közepesen magas, a hosszúság-szélességi jelző alapján többnyire brachykran agykoponyával, közepesen széles és közepesen magas arckoponyával, valamint minden esetben közepes paraméterekkel rendelkező szem- és orrüreggel jellemezhetők (1. és 2. kép).

A hódoltság kori balkáni eredetűnek tartott szériák közül Bácsalmás-Óalmás 2., Budapest-Várhegy-Kelet és Fonyód-Bézsénypuszta és Zombor-Repülőtér minden elemzésben együtt jelent meg. Néhány eset kivételével Dombóvár-Békató, Esztergom-Szentkirály, valamint Perkáta-Nyúli dűlő is szoros kapcsolatot mutatott a többi idegen eredetű temetővel. A győr-gabonavásártéri temető az elemzések kevesebb mint 50%-ában jelent meg a betelepült népességek klaszterében. A távolságszámítások elemzése alapján megállapítható, hogy kifejezetten kevés párhuzama van: a legtöbbször (6 elemzésben) Doinával, illetve 5-5 elemzésben Novi Pazar-Pliskával, Nagytályával, Bátmonostor-Pusztafaluval, illetve Budapest-Várhegy-Kelettel került egy csoportba. A győri temető kevésbé szoros kapcsolata a többi hódoltság kori idegen eredetű népességgel magyarázható a magyarokkal való keveredéssel, melyet a régészeti adatok is alátámasztanak: a temetkezési szokások ugyanis magyarokra utaló elemeket is mutatnak. A győri temető csontvázleleteinek morfológiai vizsgálata is a népesség kevert voltára utal (Molnár és mts., 2008, 9).

A többi magyarországi idegen eredetűnek meghatározott anyaggal szemben a mardas-bajmoki úti temető a vizsgálati anyagok klaszterétől távol eső, általában közepesen hosszú koponyájú, mesokran csoportba került minden elemzés során. Ennek magyarázata, hogy a régészeti adatok alapján a temetőt már az Árpád-korban elkezdték használni, a későbbiekben pedig a környékre települő balkániak is ide temetkeztek (Wicker, 2008, 18). A széria tehát kevert népességű, melyben közel azonos a rövid és a hosszú koponyájúak aránya. Vizsgálatok során nem volt mód a két népesség elkülönítésére, mert hiányosak a régészeti adatok, illetve a minta elemszáma csupán a brachykran leletek figyelembevételével túl kicsi lett volna (Molnár és mts., 2008, 10).

A fentiekén túl további 4 magyarországi temetővel mutatnak tendenciaszerű kapcsolatot a balkáni eredetű betelepülők szériái, melyek esetében a régészeti leírások nem utalnak balkáni kapcsolatokra. Ezek közül Nagytálya kifejezetten hasonlít a vizsgálati anyagokhoz: a dendrogramokon hol Bácsalmás, hol Zombor mellett jelenik meg közvetlenül. A temető antropológiai elemzéséből kitűnik, hogy jellemző a brachykran elemek túlsúlya (Kissné-Korompai, 1973–1974, 90), ami a szerző feltételezése szerint idegen elemeknek köszönhető. A történeti források alapján a késő középkorban Liege-környéki vallonok telepedtek le a környéken, Kissné-Korompai szerint az ő maradványaikat tárták fel a 16. század utolsó harmadában elpusztult templom belsejében. Nagytályai balkáni betelepülőkről nem esik szó a tanulmányban. A párhuzam ebben az esetben feltételezhetően nem valós biológiai kapcsolatot takar, és a brachykran elemek túlsúlya miatt került ez a temető a régészeti mellékletek alapján balkáni eredetűnek meghatározott leletegyüttesek csoportjába. A testmagasság átlagértékei alapján azonban ez a népesség nem illeszkedik a csoportba: mind a férfiak, mind a nők termetátlaga kisebb, mint a balkáni betelepülőké (u.ő, 100).

Fonyód-Vár szintén közeli kapcsolatot mutat a két vizsgálati anyaggal. Dezső és munkatársai (1963) szerint a népesség heterogén, de többségüket europa-brachykran elemek alkotják, eredetükre azonban nem tesznek utalást. Éry (1982) Dombóvár-Békató vizsgálatakor laza párhuzamot vélt felfedezni a fonyódi vár leletanyagával, Bernert és Évinger (2006a) pe-

dig Fonyód-Bézsénypusztával feltételezte kapcsolatát, azaz korábbi kutatások is rámutattak a lehetséges balkáni eredetre.

Érdekes módon Veszprém-Kálváriadomb 10–11. századi temetője a férfiak koponyaméretei alapján számos elemzés szerint tendenciaszerűen jelenik meg a vizsgálati anyagokkal azonos csoportban. A dendrogramokon rendszerint egy-egy romániai széria közelségében jelenik meg (Avramest-Templomföld, Giulești). Acsádi és Nemeskéri (1957) tanulmánya szerint a vizsgált koponyák többsége brachykran (europo-brachykran és dinári). A viszonylag magas arányban megfigyelhető dinári jellegeket mutató koponyák eredetére azonban nem térnek ki.

A taliándörögdi Szent András Anjou-kori templomában feltárt 14–16. századi széria (Taliándörögdi 2.) szintén gyakran jelent meg a vizsgálati anyagokat tartalmazó klaszterekben, általában Dombóvár és Bácsalmás temetőjével mutatott közelebbi kapcsolatot. Érdekes módon az Anjou-kori templom falain belül elhelyezkedő – korábban lebontott – kisméretű Árpád-kori templom köré temetkezett 12–13. századi népesség (Taliándörögdi 1.) más sorozatokkal mutatott közeli kapcsolatot. A két dörögdi minta közti különbségre Éry (1979) is rámutatott. Szerinte az Árpád-kori népességet a Dunántúlt megszálló honfoglaló magyarság leszármazottainak tekinthetjük, míg az Anjou-kori templomba temetkező Dörögdi nemesi család párhuzamait nem sikerült kimutatnia. Feltételezi, hogy a két dörögdi minta közti különbség esetlegesen eltérő eredetre vezethető vissza.

A külföldi összehasonlító anyagból csupán 4 széria jelent meg tendenciaszerűen a magyarországi török kori temetők társaságában. Közülük a dél-romániai Strehai (Mehedintí megye) 17–19. századi népessége minden elemzés szerint kapcsolatban áll a vizsgálati anyagokkal, a csoportokon belül pedig általában Budapest-Várhegy-Kelettel mutatja a legszorosabb kapcsolatot. A székelyföldi Avrămești (Szentábrahám)-Templomföld szintén a török kori betelepülőket tartalmazó klaszterben jelent meg minden elemzésben, bár a régészeti leletanyaguk alapján balkáninak meghatározott szériáktól eltérő ágakon. A romániai, de annak északi vidékén (Máramaros megye) elhelyezkedő Giulești (16–17. század) és Siret (14–19. század) is rendszerint a magyarországi idegen eredetű temetők klaszterébe tartozott.

Wicker (2008) szerint az írott források és a régészeti kutatások alapján egyelőre nem dönthető el, hogy a 16. században pontosan milyen etnikumú népességek érkeztek erre a területre. A néhány korabeli ismert defter alapján az új lakosok délszláv-román keverék neveket viseltek, előljáróik kenézek és primikürök voltak, hitéletükről kalugyerek gondoskodtak. Ezek, illetve a temetkezési szokások keveredése alapján Hegyi Klára (2002) azt vallja, hogy a betelepülők egyértelműen kevert népességek voltak: kisebb-nagyobb iszlamizált közösségek mellett főleg keresztény délszlávok és vlahok alkották őket, és lehetetlen e népelemeket szétválasztani. A vlah elnevezés a szakirodalomban nem egységes tartalmat takar. A vlahokat emlegető nagyszámú középkori forrásnál sokszor problematikus vagy éppen eldönthetetlen, hogy a kifejezés etnikumot vagy foglalkozást jelöl-e. Mint etnikum, a vlah kifejezés a Balkán-félszigeten élő, a latinból eredeztethető nyelveket beszélő népességet jelent, de mint gyűjtőfogalom – etnikai hovatartozástól függetlenül – bizonyos típusú pásztorfoglalkozást űzők nevéként is használatos (Ortutay, 1982; Wicker, 2008, 24).

A távolságszámítások eredménye szerint a vlah területekkel való kapcsolatok kimutathatók: a vizsgálati anyagokkal párhuzamot mutató temető túlnyomórészt a 14. század után vlah etnikumúak által benépesített területekről származik (Románia déli és északi terüle-

tei) (Ortutay, 1982). A vlah párhuzamok alól csak a székelyföldi, 12–18. századi Avrămești (Szentábrahám)-Templomföld képez kivételt. Utóbbi széria esetében Fóthi, Bernert, Hajdu & Kővári (2012) más udvarhelyszéki, székelynek vélt temetők összevont csoportjával és más összetételű összehasonlító anyaggal végzett távolságszámításai nagyon kevés analógiát mutattak ki, illetve nem találtak egyértelműen értelmezhető trendet. A szerzők arra következtettek, hogy a népesség nem illeszkedett a vizsgálatba bevont mintáik egyik nagyobb közösségébe sem (u.ők, 546.), eredetük megállapításához pedig korábbi, 11–12. századi embertani anyagok adataira lenne szükség (u.ők, 547).

A további kapcsolatok kimutatását akadályozza, hogy azokról a szerbiai és macedóniai területektől, amelyekről a régészeti leletanyag alapján leginkább feltételezhető a kapcsolat (pl. Drmno, Trnjanen, Ratina (Wicker, 2001, 154–155)), nincsenek publikált kraniometriai adatok. Az egyik, a vizsgálati anyagokkal legszorosabb kapcsolatot mutató – ma vlahok (románok) által lakott – Strehaia a török hódoltság idején abba a Lugos-Karánsebesi bánságba tartozott, melyben Czigány (1998) szerint számos szerb élt, és látott el katonai szolgálatot, így előfordulhat, hogy a város 17–19. századi temetőjébe az ő leszármazottaik is temetkeztek.

Összességében tehát elmondható, hogy a Magyarországon feltárt és a régészeti leletek alapján idegen (balkáni) eredetűnek meghatározott, a hódoltság idején betelepült/betelepített népségek férfiai a különböző távolságszámítási és klaszterezési módszerek alkalmazásával is tendenciaszerűen egy csoportba tartoznak. Ez alól csupán a régészeti anyag alapján is kevert népességnek tartott Madaras-Bajmoki út, illetve Győr-Gabonavásártér képez kivételt. Hét idegen eredetű sorozat a férfiak koponyaméretei alapján a vizsgálatba bevont magyarországi Árpád-kori, illetve a késő középkori leletegyüttesektől markánsan elkülönül. A temetkezési szokások és a mellékletek alapján feltételezett közös eredet így biológiai módszerekkel is megerősítést nyert. Az idegen eredetű sorozatokkal szorosabb kapcsolatot mutató további négy magyarországi széria esetében néhánynál már a korábbi antropológiai vizsgálatok is rámutattak a lehetséges idegen kapcsolatokra. Ezek az eredmények támpontot nyújtanak a török hódoltság idején Magyarországra betelepült/betelepített népségekhez köthető lelőhelyek számának bővítéséhez és felhívják a figyelmet a fenti temetők régészeti leletanyagának újabb szempontok szerinti vizsgálatának lehetőségére.

A vizsgált népségek eredetére vonatkozóan a külföldi párhuzamok egyértelműen rámutattak a balkáni, ezen belül a vlahok által benépesített területekkel való kapcsolatokra. További, elsősorban a régészeti leletanyag alapján feltételezett szerbiai, macedóniai párhuzamok az összehasonlító anyag hiányában azonban egyelőre nem igazolhatók.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetemet fejezem ki a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszék munkatársainak, Dr. Molnár Erikának, Dr. Marcsik Antóniának és Dr. Pálfi Györgynek a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségéért. Szintén köszönet illeti Prof. Dr. Gyenis Gyulát az építő jellegű kritikai észrevételeiért, illetve László Orsolyát, Dr. Paja Lászlót, Balázs Jánost és Neda Dimovskit a közöletlen adataik megosztásáért.

IRODALOMJEGYZÉK

Acsádi, Gy. & Nemeskéri, J. (1957). Contributions à la reconstruction de la population de Veszprém. Xe et XIe siècles. *Ann. Hist.-Nat. Mus. Natl. Hung.*, 49, 435–467.

Acsádi, Gy., Nemeskéri, J. (1959). La population de Székesfehérvár. *Ann. Hist.-Nat. Mus. Natl. Hung.*, 51, 493–548.

Balan, M., Boev, P. (1955a). Antropologični materiali ot nekropola pri Novi Pazar. *BAN Izvest. Archeol. Inst.*, 20, 347–370.

Balan, M., Boev, P. (1955b). Antropologično izsledvane na čerep ot mogila XXII v Pliska. *BAN Izvest. Archeol. Inst.*, 20, 43–47.

Balan, M., Boev, P. (1955c). Anthropological data from the Lovetch necropolis. *Bull. Inst. Archéol. Sofia*, 20, 559–573.

Balan, M., Postnikova, N. (1962). Tri čerepa ot k'snorimsko vreme izkopani v Pleven. *BAN Izvest. Inst. Morfol.*, 6.

Bartucz, L. (1960). Die anthropologischen Merkmale der Bevölkerung aus der Umgebung von Zombor (Sombor) im XV–XVII. Jahrhundert. *Ann. Univ. Sci. Bud. de Rolando Eötvös Nom. Sec. Biol.*, 3, 23–48.

Bartucz, L., Farkas, Gy. (1956). Anthropologische Untersuchung der in Csongrád-Felgyő gefundenen Skelette aus der Arpadenzeit. *Acta Biol. Szeged.*, 2, 235–261.

Bartucz, L., Farkas, Gy. (1958). Die Bevölkerung von „Csésztó” in der Árpádenzeit aus anthropologischem Gesichtspunkte betrachtet. *Acta Biol. Szeged.*, 4, 245–283.

Bernert, Zs. & Évinger, S. (2006a). Előzetes embertani megállapítások Fonyód-Bézsénypuszta török kori népességéről. *TMTF*, 8, 227–231.

Bernert, Zs. & Évinger, S. (2006b). Anthropological data of Fonyód-Bézsénypuszta cemetery. *Anthropological Data of Hungarian Historical Populations*, 5, 3–45.

Boev, P. (1956). Antropologični materiali ot s. Popina Silistersko. *BAN Izvest. Archeol. Inst.*, 27, 97–113.

Boev, P. (1972). *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung*. Sofia: Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften.

Boev, P., Postnikova, N. (1962). Antropologični izsledvanija na srednovekovni čerepi ot Madara. *BAN Izvest. Inst. Morfol.*, 14, 209–219.

Boev, P., Postnikova, N. (1970). Anthropological investigations on middle age skulls from Madara. *Bull. Inst. Morphol.*, 14, 209–220.

Boros-Major, A., Bóna, A., Lovász, G., Molnár, E., Marcsik, A., Pálfi, Gy. & Márk, L. (2011). New perspectives in biomolecular paleopathology of ancient tuberculosis: A proteomic approach. *J. Archaeol. Sci.*, 38, 197–201.

Bottyán, L.O. (1968). The outlines of an anthropological reconstruction of the cemetery (11–15. c.) at Sopronbánfalva, West Hungary. *Anthrop. Hung.*, 8, 97–121.

Cantemir, P. & Botezatu, D. (1995). Considerații antropologice asupra materialelor osteologice medievale de la Siret. *Arheol. Mold.* 18, 251–262.

Cekuš, G. (1993). Antropološka obrada dela srednjovekovnog groblja u Hajdukovu. *Rad Vojv. Muz.*, 34, 95–112.

Czékus, G. (1994). Embertani vizsgálatok Verušić-B (Vojvodina, Jugoszlávia) XI. századi temetkezéseinek csontvázmaradványain. *Anthrop. Közl.*, 36, 21–38.

Czigány, I. (1998). A török kori Arad és az azt követő időszak. In: Benkő, E., Czigány, I., Csikány, T., Demsea, D. & Domokos, Gy., Az aradi vár története (42–66). Budapest: HM Zrínyi Kommunikációs Szolg. Kht. 42–66.

Csillag, L. (2000). Az óföldrégi középkori széria embertani feldolgozása. Szakdolgozat. Szeged: JATE Embertani Tanszék.

Dezső, Gy., Éry, K., Harsányi, L., Huszár, Gy., Nemeskéri, J., Nozdroviczky, S., Thoma, A., Tóth, T. & Wenger, S. (1963). *Die metrische Befunde des Schädelmaterials*. In: Nemeskéri, J., Die späalterliche Bevölkerung von Fonyód. *Anthrop. Hung.*, 6, 137–144.

Djurić-Srejić, M.P. (1990). *Antropološke, morfološke i paleopatološke karakteristike stanovništva iz dve srednjovekovne srpske nekropole*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Medicinski fakultet.

Dolinar-Osoletova, Z. (1954). Staroslovenska okostja iz Dobrače pri Kragujevcu. *Arheol. Vest.*, 5, 63–83.

Éry, K. (1970). Anthropological studies on a tenth century population at Kál, Hungary. *Anthrop. Hung.*, 9, 9–62.

Éry, K. (1979). A taliándörögdi Szent András templom középkori temetkezéseinek embertani vizsgálata. *VMMK*, 14, 215–244.

Éry, K. (1982). Balkáni eredetű, török kori népesség csontmaradványai Dombóvár határából. *BÁMÉ*, 10–11, 225–298.

Éry, K. (2001). Régi magyarokról – újból. *Anthrop. Közl.*, 42, 17–28.

Éry, K. & Bernert, Zs. (2009–2010). Török kori csontvázak a budai Várhegy keleti oldaláról. *Bud. Rég.*, 42–43, 151–180.

Éry, K., Marcsik, A., Szalai, F. (2008). *A földsírok csontvázletelei*. In: Éry, K., A székesfehérvári királyi bazilika embertani leletei 1848–2002 (119–133). Budapest: Balassi Kiadó.

Farkas, L.Gy. (1998). Az Ópusztaszer-monostori antropológiai leletek metrikus, morfológiai és taxonómiai elemzése. In: Farkas, L.Gy., Ópusztaszer-Monostor lelőhely antropológiai leletei (7–76). Szeged: JATE Embertani Tanszék.

Farkas, L.Gy., Józsa, L., Just, Zs., Mende, B.G., Paja, L. Bátmonosor-Pusztafalu középkori temetőjének embertani értékelése. *Opusc. Hung.*, 8, in press.

Ferencz, M. (1992). Medieval cemetery at Cegléd-Nyúlfelehalom. *Anthrop. Hung.* 22, 41–56.

Fóthi, E. (1998). Összehasonlító antropológiai vizsgálat a Kárpát-medence népeinek etnogenezéséhez. Embertani kapcsolatok a 6-8. században az eurázsiai steppe és a Kárpát-medence között. *MFME Stud. Arch.*, 4, 497–521.

Fóthi, E. & Fóthi, Á. (1990). A cluster analysis model for grouping palaeoanthropological series. *Ann. Hist.-Nat. Mus. Natl. Hung.*, 82, 235–240.

Fóthi, E. & Fóthi, Á. (1992). Systematic cluster analysis for the grouping of anthropological series. *Anthropologie*, 30, 1–4.

Fóthi, E., Bernert, Zs., Hajdu, T. & Kővári, I. (2012). *Középkori embertani leletek a Székelyföldön*. In: Benkő, E., A középkori Székelyföld (473–662). Budapest: MTA BTK Régészeti Intézet.

Gaál, A. (1982). A dombóvár-békatói 16–17. századi temető. *BÁMÉ*, 10–11, 133–224.

- Gaál, A. (2002). *A dombóvár-békatói 16–17. századi temető*. In: Gerelyes, I., Kovács, Gy., A hódoltság régészeti kutatása (209–218). Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- Gavrilović, Ž. (1962–1963). Proučavanje lobanje srednjovekovnog čoveka iz Brestovika. *Starinar*, 13–14, 243–249.
- Gonzalez-Jose, R., Ramirez-Rozzi, F., Sardi, M., Martinez-Abadias, N., Hernandez, M. & Pucciarelli, H.M. (2005). Functional-cranial approach to the influence of economic strategy on skull morphology. *Am. J. Phys. Anthropol.*, 128, 757–771.
- Gubitza, K. (1902). A Bodrogh-szigeti pálos monostor. *Arch. Ért.*, 22, 1–7.
- Hallgrímsson, B., Lieberman, D.E., Liu, W., Ford-Hutchinson, A.F. & Jirik, F.R. (2007). Epigenetic interactions and the structure of phenotypic variation in the cranium. *Evol. Dev.*, 9, 76–91.
- Hegyí, K. (2002). *Balkáni katonák és katonaparasztok a budai vilájetben*. In: Gerelyes, I., Kovács, Gy., A hódoltság régészeti kutatása (21–36). Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- Kastóczki, K. (1967). *Bácsalmás-Óalmás XI–XIV. századi és Kunfehértó-Templomdomb XIV–XVI. századi temető csontvázanyagának embertani jellemzése*. Szakdolgozat. Szeged: JATE Embertani Tanszék.
- Kissné-Korompai, B. (1973–1974). Nagytálya középkori (13–16. századi) templomának belsejében feltárt embertani anyag elemzése. *EMÉ*, 11–12, 75–130.
- Klug, S. (1987). Čipulić-Bugojno. Ein Beitrag zur Anthropologie mittelalterlicher Südslawen. *Homo*, 38, 16–33.
- Korek, J. (1994). A Zombor-bükkszállási 17. századi temető sírleletei. *MFME Stud. Arch.*, 1989/1990, 181–202.
- Lipták, P. (1954). A típusok eloszlása Kiskunfélegyháza könyékének XII. századi népességében. *Biol. Közl.*, 1, 105–120.
- Lipták, P. (1957). Awaren und Magyaren im Donau-Theiss Zwischenstromgebiet. *Acta Arch. Hung.*, 8, 199–268.
- Lipták, P., Farkas, Gy. (1962). Anthropological analysis of the Arpadian age population of Orosháza-Rákóczi-telep. *Acta Biol. Szeged.*, 8, 221–232.
- Lipták, P., Farkas, Gy. (1967a). A Békés-povádzugi őskori és 10–12. századi temető csontvázanyagának embertani vizsgálata. *Anthrop. Közl.*, 11, 127–164.
- Lipták, P., Farkas, Gy. (1967b). Anthropological examination of the Arpadian age population of Szatymaz (10th to 12th centuries). *Acta Biol. Szeged.*, 13, 71–119.
- Lipták, P., Marcsik, A. (1965). A Téglás-angolkerti középkori (XI–XIV. századi) temető embertani anyagának ismertetése. *DMÉ*, 48, 69–96.
- Lotterhof, E. (1968). Anthropological investigation of the skeletal material of a cemetery at Baja-Pető from the XI–XVI. centuries. *Acta Biol. Szeged.*, 14, 81–88.
- Lotterhof, E. (1974). Some data to the anthropology of the North Plain population in the Arpadian age (Tisza-Ök-Rázompuszt). *Anthrop. Hung.*, 13, 87–122.
- Lovász, G. (2005). *Bácsalmás-Óalmás 16–17. századi temető általános embertani feldolgozása (2001–2003-as feltárás)*. Diplomamunka. Szeged: SZTE Embertani Tanszék.
- Lovász, G. (2009). A zombor-repülőtéri temető általános antropológiai vizsgálata. *Museion*, 8, 143–157.
- Lovász, G. (2011). Délszlávok a hódoltság kori Magyarországon – biológiai távolságszámítás a hódoltság kori Magyarországra települt idegen etnikumok körében. *Museion*, 10, 125–139.

Lovász, G. (2015). *A török hódoltság kori idegen etnikumok összehasonlító embertani vizsgálata*. Doktori értekezés. SZTE Embertani Tanszék, Szeged.

Lovász, G., Pálfi, Gy., Marcsik, A., Pósa, A., Neparáczki, E. & Molnár, E. (2010). Skeletal Manifestation of Tuberculosis in a Late Medieval Anthropological Series from Serbia. *Acta Biol. Szeged.*, 54, 83–91.

Lovász, G., Schultz, M., Gödde, J., Bereczki, Zs., Pálfi, Gy., Marcsik, A. & Molnár, E. (2013). Skeletal manifestations of infantile scurvy in a late medieval anthropological series from Hungary. *Anthropol. Sci.*, 121, 173–185.

Maczel, M. (2003). „On the traces of tuberculosis” *Diagnostic criteria of tuberculous affection of the human skeleton and their application in Hungarian and French anthropological series*. Ph.D. Thesis. Marseille: UMR 6578 CNRS-University of La Méditerranée, Szeged: University of Szeged, Department of Anthropology.

Martinez-Abadias, N. (2009). Heritability of Human Cranial Dimensions: Comparing the Evolvability of Different Cranial Regions. *J. Anat.*, 214, 19–35.

Mikić, Ž. (1978). Dinarski antropološki tip sa srednjovekovne nekropole Raška Gora-Stećci kod Mostara. *God. Cen. Bal. Isp.*, 17, 223–280.

Mikić, Ž.M. (1985). Prvi rezultati biostatističke antropološke obrade srednjovekovne nekropole u Vinči. *GMGB*, 32, 79–83.

Mikić, Ž.M. (1990). Antropološki profil srednjovekovne nekropole u Mravincima kod Splita. *VAHD*, 83, 225–232.

Mikić, Ž.M. (1992–1993). Erste Ergebnisse anthropologischer Untersuchung des Germanenfriedhofes von Viminacium, Serbien. *Starinar*, 43–44, 191–199.

Molnár, E. & Pálfi, Gy. (1994). Probable cases of skeletal infections in the 17th century anthropological series of Bácsalmás (Hungary). *Acta Biol. Szeged.*, 40, 101–105.

Molnár, E., Maczel, M., Marcsik, A., Pálfi, Gy., Nerlich, G. A. & Zink, A. (2005). A csont-ízületi tuberkulózis molekuláris biológiai vizsgálata egy középkori temető embertani anyagában. *Folia Anthropol.*, 3, 41–51.

Molnár, E., Marcsik, A., Hegyi, A., Paja, L. & Wicker, E. (2008). *Török hódoltság kori idegen etnikumok összehasonlító embertani elemzése – Comparative anthropological analysis of foreign populations in Turkish occupation of Hungary*. Munkabeszámoló. OTKA.

Necrasov, O., Botezatu, D. (1964). Etude anthropologique des squelettes de Doina, datant des XIIIe-XIVe siècles. *Ann. Roum. Anthropol.*, 1, 29–37.

Necrasov, O., Botezatu, D., Teodorescu, C. (1967). Contribuție la studiul antropologic al populației feudale timpurii din România: seria de la Izvorul (r. Giurgiu) datînd din secolul al VIII-ea e.n. *St. Cerc. Antropol.*, 4, 3–24.

Nemeskéri, J., Deák, M. (1956). A Mohács-Csele XIV–XV. századi temető népességének embertani elemzése. *Arch. Ért.*, 83, 52–65.

Ortutay, Gy. (1982). *Magyar néprajzi lexikon*. 5. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/5-1436.html> Utolsó elérés: 2016.05.30.

Pálfi, Gy. & Ardagna, Y. (2002). Gerincbetegségek és tuberkulózis a török hódoltság korából. Bácsalmás-Óalmás (Bácsalmás-Homokbánya) 16–17. századi antropológiai leletegyüttes fontosabb paleopatológiai adatai. In: Gerelyes, I., Kovács, Gy., A hódoltság régészeti kutatása. *Opusc. Hung.*, 3, 237–244.

- Pap, I. (1978–1979). Data on the anthropology of the Arpadian age population of the plain between Rivers Danube and Tisza. *Anthrop. Hung.*, 16, 77–116.
- Pap, I. (1980–1981). Anthropological investigation of the Árpadian Age population of Szabolcs-Petőfi utca. *Anthrop. Hung.*, 17, 65–107.
- Pilarić, G. (1968). Fenotipske značajke bjelobrdskih lubanja iz ranog srednjeg vijeka. *Arheol. Rad. Raspr.*, 6, 263–289.
- Pilarić, G. (1969). Antropološka istraživanja slavenske populacije sa Blatinih Bara kod Gomljenice. *GMZ Archeol.*, 24, 185–211.
- Pilarić, G., Schwidetzky, I. (1987). Vukovar und Bribir: Beitrag zur Anthropologie mitelalterlicher Südslawen. *Homo*, 38, 1–15.
- Popovici, I. (1966). Așezarea feudală Străulești-București. Cimitrul II – secolele XV–XVI. *St. Cerc. Antropol.*, 3, 17–26.
- Popovici, I. (1969a). Cimitrul Giulești-Maramureș. *St. Cerc. Antropol.*, 6, 37.
- Popovici, I. (1969b). Necropola feudală de la Bragadiru-Zimnicea (sec. XVI). Observații antropologice. *St. Cerc. Antropol.*, 6, 171.
- Popovici, I. (1970). Caracterizarea antropologică a unor schelete din cimitirul de la Strehaia se. XVII–XIX. *St. Cerc. Antropol.*, 7, 19.
- Popovici, I. (1972). Nouvelles données anthropologiques concernant la population de Dinogetia (Xe–XIIe siècles). *Ann. Roum. Anthropol.*, 9, 51–60.
- Popovici, I., Georgescu, L. (1975). Contribuții antropologice de la studiul populației feudale. Cimitrul de la Radovanu. *St. Cerc. Antropol.*, 12, 9–16.
- Pósa, A., Maixner, F., Sola, Ch., Bereczki, Zs., Molnár, E., Masson, M., Lovász, G., Speker, O., Wicker, E., Perrin, P., Dutour, O., Zink, A. & Pálfi, Gy. (2015). Tuberculosis infection in a late-medieval Hungarian population. *Tuberculosis*, 95, S60–S64.
- Postnikova, N. (1962). Sravitelnaja karakteristika srenevekovyh čerepov iz Preslava (Severo-Vostočnaja Bolgarija). *Dokl. BAN*, 5.
- Poulianos, A.N. (1972). Byzantina Krania tis Prespas (Byzantine skulls from Prespa). *Epistimoniki Epertiris tis Polytechnikis Scholis*, E1, 438–450.
- R Development Core Team (2014). *R: A language and environment for statistical computing*. Vienna: R Foundation for Statistical Computing. URL <http://www.R-project.org>.
- Relethford, J.H. (1994). Craniometric variation among human populations. *Am. J. Phys. Anthropol.*, 95, 53–62.
- Rösing, F.W. & Schwidetzky, I. (1977). Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des frühen Mittelalters (500–1000 n.d.Z.). *Homo*, 28, 65–115.
- Rösing, F.W. & Schwidetzky, I. (1981). Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des Hochmittelalters (1000–1500 n.d.Z.). *Homo*, 32, 211–251.
- Schwidetzky, I. (1971–1972). Menschliche Skelettreste von Vinca. *GADJ*, 8–9, 101–112.
- Schwidetzky, I., Klug, S., Mikić, Ž. & Pilarić, G. (1988). The Medieval Slavic Populations of Yugoslavia – An Anthropological Contribution to Ethnohistory. *Coll. Antropol.*, 12, 291–299.
- Schwidetzky, I., Mikić, Ž. (1979). Beitrag zur Anthropologie der vorslawischen Bevölkerung des zentralen Karstgebietes Jugoslawiens (Korita, Bez. Duvno; Vašarovine, Bez. Livno). *Homo*, 30, 111–124.
- Sjøvold, T. (1984). *A report on the heritability of some cranial measurements and non-metric traits*. In: van Vark, G.N., Howells W.W., *Multivariate Statistical Methods in*

Physical Anthropology: a review of recent advances and current developments (223–246). Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.

Šlaus, M. (2000). Craniometric analysis of medieval crania from Central Europe: New evidence for Croat expansion from the 10th to the 13th century. *Opusc. Archaeol.*, 23/24, 273–284.

Šlaus, M., Tomičić, Ž., Uglešić, A. & Jurić, R. (2004). Craniometric relationships among medieval Central European populations: Implications for Croat migration and expansion. *Croat. Med. J.*, 45, 434–444.

Spark, C.S. & Jantz, L.J. (2002). A reassessment of human cranial plasticity: Boas revisited. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, 99, 14636–14639.

Štefančić, M. (1995). Anthropological analysis of the Early Middle Ages skeletons from the cemetery Nin-Ždrijac (Northern Dalmatia). *Arheol. Vest.*, 46, 291–313.

Szécsi, A. (1998). *Bácsalmás-Homokbánya 17. századi temető metrikus és fogpatológiai vizsgálata*. Diplomamunka. Szeged: JATE Embertani Tanszék.

Tánczos, N. (1993). Embertani vizsgálatok Esztergom-Rozmár 16–17. századi népességén. *Anthrop. Köz.*, 35, 141–172.

Thoma, A. (1978). Distance de forme entre groupes (Shape distance between groups). *B. Mem. Soc. Anthro. Par.*, 13, 15–22.

Thoma, A. (1985). *Éléments de Paléanthropologie*. Louvain-la-Neuve: Institut Supérieur d'Archeologie et d'Histoire de d'Art.

Weisbach, A. (1897). Altbosnische Schädel. *Mitt. Anthrop. Ges. Wien*, 27, 80–85.

Wenger, S. (1970). Data to the anthropology of the Early Árpadian Age population of Balaton area. *Anthrop. Hung.*, 9, 63–145.

Wenger, S. (1971). Contributions a l'anthropologie de la population hongroise du Moyen Age. *Anthrop. Hung.*, 10, 91–158.

Wicker, E. (2001). *Rácok a Duna-Tisza közén a XVI–XVII. században*. In: Bárh, J., Ezer év a Duna-Tisza közén (151–157). Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.

Wicker, E. (2003). Adatok a hódoltság kori délszlávok temetkezési szokásaihoz. *Cumania*, 19, 19–84.

Wicker, E. (2005). Újabb adatok a hódoltság kori délszlávok temetkezési szokásaihoz. In: Ritoók, Á., Simonyi, E., „... a halál árnyékának völgyében járok.” A középkori templom körüli temetők kutatása. *Opusc. Hung.*, 6, 325–332.

Wicker, E. (2008). *Rácok és vlachok a hódoltság kori Észak-Bácskában*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.

Wram, U.G. (1903). Crani della Carniola. *Riv. Antrop.*, 9, 151–159.

Živanović, S. (1986). Ostaci skeleta sa nekropole pored crkve u Deževu. *Starinar*, 36, 151–160.

Živanović, S. (1987). Skeleti nekropole crkve 4 na lokalitetu Tabačina u Trgovištu. *Novopazarski zbornik*, 11, 73–91.

Zoffmann, Zs. (1993–1994). A Zabola (Zabala-Románia) lelőhelyen feltárt bronzkori sír és Árpád-kori temető embertani anyaga. *VMMK*, 19–20, 307–326.

Zoffmann K., Zs. (2005). *Anthropological analysis*. In: Petković, S., Ružić, M., Jovanović, S., Vuksan, M., Zoffmann K., Zs., Roman and medieval necropolis in Ravna near Knjaževac (278–323). Belgrade: Archaeological Institute.

Zsilókó, K. (1966). Kiszombor-B kora-Árpád kori és Kisszállás-Templomdomb XI–XIV. századi temetők embertani vizsgálata. Doktori értekezés. Szeged: JATE Embertani Tanszék.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta Arch. Hung. = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*
Acta Biol. Szeged. = *Acta Biologica Szegediensis*
Am. J. Phys. Anthropol. = *American Journal of Physical Anthropology*
Ann. Hist.-Nat. Mus. Natl. Hung. = *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici*
Ann. Roum. Anthropol. = *Annuaire Roumain d'Anthropologie*
Ann. Univ. Sci. Bud. de Rolando Eötvös Nom. Sec. Biol. = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae: Sectio Biologica*
Anthrop. Hung. = *Anthropologia Hungarica*
Anthrop. Közl. = *Anthropologiai Közlemények*
Anthropol. Sci. = *Anthropological Science*
Arch. Ért. = *Archaeologiai Értesítő*
Arheol. Mold. = *Arheologia Moldovei*
Arheol. Rad. Raspr. = *Arheološki radovi i rasprave, Zagreb*
Arheol. Vest. = *Arheološki vestnik*
B. Mem. Soc. Anthro. Par. = *Bulletins et mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*
BÁMÉ = *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*
BAN Izvest. Archeol. Inst. = *Bălgarska Akademia na naukite Izvestia na Arheologiceski Institut, Sofia*
BAN Izvest. Inst. Morfol. = *Bălgarska Akademia na naukite Izvestia Institut po morfologiya, Sofia*
Biol. Közl. = *Biológiai Közlemények*
Bud. Rég. = *Budapest Régiségei*
Bull. Inst. Archéol. Sofia = *Bulletin de l'Institut d'Archéologie Sofia*
Bull. Inst. Morphol. = *Bulletin de l'Institut d'Morphologie*
CNRS = *Centre National de la Recherche Scientifique*
Coll. Antropol. = *Collegium Antropologicum*
Croat. Med. J. = *Croatian Medical Journal*
DMÉ = *A Déri Múzeum Évkönyve*
Dokl. BAN = *Doklady Bolgarskoj akademii nauk*
EMÉ = *Az Egri Múzeum Évkönyve*
Evol. Dev. = *Evolution & Development*
Folia Anthropol. = *Folia Anthropologica*
GADJ = *Glasnik Antropološkog društva Srbije*
GMGB = *Godišnjak Muzeja grada Beograda*
GMZ Archeol. = *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Archeologija*
God. Cen. Bal. Isp. = *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*
HM Zrínyi Kommunikációs Szolg. Kht. = *Honvédelmi Minisztérium Zrínyi Kommunikációs Szolgáltató Közhasznu Társaság*
J. Anat. = *Journal of Anatomy*

J. Archaeol. Sci. = *Journal of Archaeological Science*

JATE = József Attila Tudományegyetem

MFME Stud. Arch. = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei: *Studia Archaeologica*

Mitt. Anthrop. Ges. Wien = *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien*

MTA BTK = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja

Opusc. Archaeol. = *Opuscula Archaeologica*

Opusc. Hung. = *Opuscula Hungarica*

Proc. Natl. Acad. Sci. USA = *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*

Rad Vojv. Muz. = *Rad vojvođanskih muzeja*

Riv. Antrop. = *Rivista di antropologia*, Roma

St. Cerc. Antropol. = *Studii si Cercetări de Antropologie Bucuresti*

SZTE = Szegedi Tudományegyetem

TMTF = A Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek

UMR = *De l'Unité Mixte de Recherche*

VAHD = *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*

VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei

1. táblázat. A távolságszámításoknál használt szériák adatai.

Table 1. Series used in distance calculation

Temető	M1	M8	M9	M17	M45	M48	M51	M52	M54	M55	$n_{max}/$ min	Szá- zad	Forrás
Bosznia & Hercegovina													
Bjelo brdo	182,5	140,0	96,0	134,6	133,4	69,0	41,8	31,4	24,2	52,7	7/5	7–9	Pilarić, 1968; Schwidetzky et al., 1988
Blatine bare	190,9	138,7	97,7	139,9	128,8	71,3	39,7	33,5	25,1	51,6	31/25	10–12	Pilarić, 1969; Rösing & Schwidetzky, 1981; Schwidetzky et al., 1988
Čipulić-Bugojno	192,6	141,8	98,3	138,7	133,0	69,7	41,8	32,4	25,6	53,0	45/29	9–15	Klug, 1987; Schwidetzky et al., 1988
Hatinec	174,4	143,6	95,2	132,4	130,3	69,3	38,5	32,5	25,0	49,0	5/3	16–18	Weisbach, 1897 (adatbázis)
Raška gora	174,4	142,2	99,1	139,8	136,2	67,7	40,3	31,0	25,5	50,4	45/23	11–14	Mikić, 1978; Rösing & Schwidetzky, 1981; Schwidetzky et al., 1988
Bulgária													
Bolgár lelőhelyek (Loveč, Pliska, Popina)	180,9	143,6	96,7	135,3	130,9	70,7	40,2	32,5	24,7	53,1	15/12	9–13	Balan & Boev, 1955c; Boev, 1956, 1972; Rösing & Schwidetzky, 1977
Madara	182,2	141,3	96,5	135,7	129,5	68,5	41,9	32,5	25,4	51,5	19/13	8–16	Boev & Postnikova, 1962, 1970; Rösing & Schwidetzky, 1977
Novi pazar-Pliska	173,0	140,5	99,2	138,4	131,9	68,1	39,6	32,7	24,8	50,2	11/5	7–9	Balan & Boev, 1955a, 1955b; Boev, 1972; Rösing & Schwidetzky, 1977
Pleven	184,9	140,3	96,6	131,3	127,7	68,7	43,1	33,8	25,3	50,4	15/11	8–13	Balan & Postnikova, 1962; Rösing & Schwidetzky, 1977
Preslav	182,4	142,1	97,6	132,3	131,4	69,4	41,8	33,0	25,9	51,0	35/24	9–14	Postnikova, 1962; Rösing & Schwidetzky, 1977
Horvátország													
Bribir 1.	185,8	135,1	98,1	136,5	119,0	67,7	40,0	32,9	25,4	50,2	23/14	9–11	Schwidetzky et al., 1988, Pilarić & Schwidetzky, 1987
Bribir 2.	183,7	147,6	100,6	139,2	137,8	74,4	43,7	33,6	25,7	53,3	13/5	13	Pilarić & Schwidetzky, 1987
Korita	183,1	137,6	95,7	141,7	132,5	69,3	41,4	33,4	25,5	50,3	9/3	5–6	Schwidetzky & Mikić, 1979
Mravinci	186,1	138,3	97,9	136,3	131,3	68,8	38,1	30,3	26,1	49,5	27/27	9–10	Mikić, 1990
Nin-Ždrijac	187,7	138,1	96,7	135,4	131,3	70,4	41,0	33,1	24,6	51,9	65/16	8–11	Štefanić, 1995
Vukovar-Lijeva bara	182,9	144,1	98,9	134,2	129,2	78,1	40,9	32,9	23,8	52,2	91/42	9–11	Schwidetzky et al., 1988, Pilarić & Schwidetzky, 1987
Görögország													
Prespa	182,2	146,7	98,1	134,1	133,7	69,8	42,3	33,9	25,1	52,2	15/13	12–15	Poulianos, 1972; Rösing & Schwidetzky, 1981
Magyarország													
Bácsalmás-Óalmás 1.	187,5	140,1	97,7	135,5	132,2	68,0	37,8	31,6	26,1	52,5	11/9	11–14	Kastóczki, 1967
Bácsalmás-Óalmás 2.	175,4	147,4	98,3	137,4	136,5	69,2	41,3	33,1	25,0	51,0	92/71	16–17	Szécsi, 1998; Lovász, 2005
Baja-Pető	183,2	139,6	97,4	132,0	132,4	69,2	38,1	30,9	23,3	50,7	44/22	11–16	Lotterhof, 1968
Bátmonostor-Pusztafalu	177,2	142,8	98,6	135,0	132,5	69,2	39,8	33,0	24,7	50,9	447/206	14–15	Farkas, Józsa, Just, Mende & Paja, in press
Békés-Povázug	187,5	139,9	100,4	138,8	135,9	74,0	40,4	34,3	26,5	55,2	27/15	10–12	Lipták & Farkas, 1967a
Budapest Várhegy-Kelet	178,9	149,5	98,1	137,5	133,3	69,4	41,1	34,0	24,7	51,8	30/12	16–17	Éry & Bernert, 2009–2010
Cegléd-Borzahegy	184,8	140,3	96,1	135,6	132,4	72,3	39,7	33,2	25,1	50,8	18/11	11–13	Lipták, 1957
Cegléd-Nyulfűhalom	187,6	139,5	98,8	131,7	134,8	70,7	41,1	34,5	25,5	54,2	13/9	11–12	Ferencz, 1992
Csátalja-Vágotthegy	183,7	141,8	98,4	132,0	135,9	71,2	39,2	32,8	26,1	50,6	19/10	11	Lipták, 1957
Csongrád-Felgyő	181,1	139,5	96,2	130,8	133,4	71,9	41,1	32,5	24,6	51,6	17/13	10–11	Bartucz & Farkas, 1956
Dombóvár-Békató	174,7	148,3	96,1	138,0	133,2	70,7	42,6	33,1	25,0	51,0	51/29	16–17	Éry, 1982
Esztergom-Helemba	185,7	145,4	98,5	136,7	136,7	70,6	41,9	35,0	25,2	51,7	18/6	13–17	Wenger, 1971
Esztergom-Szentkirály	178,6	151,3	99,9	135,6	137	71,2	40,0	33,7	22,9	51,3	14/4	16–17	Tánczos, 1993
Fonyód-Bézenyusza	178,9	150,0	100,1	137,2	137,0	71,0	41,1	33,5	24,9	51,8	74/56	16–17	Bernert & Évinger, 2006b
Fonyód-Vár	176,9	145,8	98,1	135,0	136,3	69,4	41,9	33,3	25,7	50,2	43/17	14–15	Dezső & mts., 1963

Temető	M1	M8	M9	M17	M45	M48	M51	M52	M54	M55	n_{max}/n_{min}	Szá- zad	Forrás
Győr- Gabonavásártér	175,3	144,8	99,2	134,9	133,5	71,2	39,3	33,8	24,5	50,9	40/21	16–17	közöletlen ⁴
Jászdózsza- Kápolnahalom	187,4	140,9	97,7	135,3	133,5	72,4	38,2	32,9	24,6	51,1	22/14	11–14	Lipták, 1957
Kál	185,1	142,7	97,9	135,1	134,8	68,4	43,1	32,8	24,9	50,7	17/12	10	Éry, 1970
Kiskunfélegyháza- Alpári út	184,8	137,5	95,5	136,3	129,1	68,2	39,1	30,6	23,8	48,3	12/8	12	Lipták, 1954
Kiszombor B	181,8	141,6	97,4	134,2	131,9	69,9	40,6	32,1	24,3	51,7	68/61	10–11	Zsilkö, 1966
Madaras-Bajmoki út	182,2	139,0	94,1	133,6	131,6	69,5	38,5	32,6	23,9	51,2	26/11	Árpád- kor, 16–17	közöletlen ⁵
Mohács-Csele	178,9	142,8	97,3	135,9	124,9	66,1	41,1	32,6	24,8	47,9	23/17	14–15	Nemeskéri & Deák, 1956
Nagykőrös	188,9	138,9	97,5	133,6	131,3	72,6	43,4	33,4	25,4	51,5	23/17	Árpád- kor	Pap, 1978–1979
Nagytrálya	177,4	150,3	98,2	138,7	138,7	70,1	41,1	33,7	24,7	52,0	14/3	13–16	Kissné-Korompai, 1973–1974
Óföldéák	175,5	141,5	97,7	136,0	134,7	66,1	41,0	31,0	23,3	48,6	29	11–18	Csillag, 2000
Ópusztaszer- Monostor	182,8	142,7	98,4	134,8	134,3	71,6	39,8	33,5	25,1	52,0	176/65	11–18	Farkas, 1998
Orosháza 10.	185,8	138,7	98,3	133,3	135,8	68,9	36,9	32,3	25,8	51,9	35/10	11–13	Balázs, közöletlen ⁶
Orosháza-Rákóczi telep	185,8	137,7	95,6	133,9	130,6	72,2	40,4	33,5	24,9	50,7	87/41	10–12	Lipták & Farkas, 1962
Perkátá-Nyúti dűlő	180,4	157,0	96,9	134,9	134,1	70,4	40,3	32,4	25,9	50,8	87/23	16–17	László & Paja, közöletlen ⁷
Sopronbanfalva	184,0	142,7	98,2	133,4	129,3	69,1	40,4	34,3	24,6	50,5	13/5	11–15	Bottyán, 1968
Szabolcs-Petőfi utca	183,1	139,2	96,2	133,0	134,1	69,9	44,1	32,6	24,6	50,7	24/9	10–12	Pap, 1980–1981
Szatmár- Vasútállomás	184,5	139,1	97,5	133,6	131,2	71,3	38,6	33,0	25,3	51,5	80/62	10–12	Lipták & Farkas, 1967b
Székesfehérvár	177,8	145,1	95,7	133,9	128,7	71,5	41,0	33,0	25,7	52,2	25/19	10–11	Acsádi & Nemeskéri, 1959
Székesfehérvár- Bazilika	181,1	146,8	99,5	136,0	96,3	134,6	70,0	42,7	33,3	25,3	267/104	11–16	Éry, Marcsik & Szalai, 2008
Székesfehérvár- Bikasziget	178,7	146,2	97,1	135,4	132,1	71,9	41,4	32,3	24,8	52,0	14/10	10–11	Éry, 2001
Székesfehérvár- Ósótó	180,3	140,7	97,3	135,0	132,0	68,6	40,7	31,8	24,2	49,2	12/11	10–11	Éry, 2001
Székesfehérvár- Szarazréti	183,7	143,0	98,8	136,8	134,6	69,8	41,9	31,6	25,1	52,1	20/16	10–11	Éry, 2001
Taliándörög 1.	186,5	143,4	97,2	136,4	133,1	67,5	41,1	31,6	25,2	51,1	15/8	12–13	Éry, 1979
Taliándörög 2.	179,9	146,6	99,4	139,9	138,0	67,1	42,7	33,8	25,4	50,9	15/3	14–16	Éry, 1979
Téglás-Angolkert	184,2	141,8	96,3	129,2	133,6	67,5	39,7	31,3	25,7	48,1	13/10	11–14	Lipták & Marcsik, 1965
Tiszalök- Rázompusztá	187,6	140,8	100,9	138,4	128,4	69,2	39,9	33,2	24,4	51,7	28/5	11	Lotterhof, 1974
Veszprém- Kálváriadomb	180,1	146,7	99,7	133,7	134,7	68,6	42,1	32,3	26,3	51,0	29/19	10–11	Acsádi & Nemeskéri, 1957
Zalavár-Kápolna	186,1	140,8	95,8	135,2	132,0	68,3	39,9	33,1	25,0	51,0	48/35	11–12	Wenger, 1970
Románia													
Avrámesti- Templomföld	181,7	148,2	99,5	136,5	135,7	70,5	43,4	33,1	26,2	51,5	30/14	12–18	Fóthi, Bernert, Hajdu & Kővári, 2012
Bragadiru-Zimnicea	181,3	142,0	96,4	133,2	128,6	64,8	39,4	32,6	24,9	49,2	13/12	15–17	Popovici, 1969b
Bucov	183,8	149,1	99,9	135,8	137,4	73,5	40,5	34,6	25,2	55,8	8/4	16–18	Popovici, 1972 (adatbázis)
Csikszéki lelőhelyek (Tomești- Csonkatorony, Șumuleu-Ciuc-Szent Péter és Pál- plébániatemplom)	176,3	145,0	98,4	126,3	130,0	70,8	41,6	35,3	25,5	53,8	11/3	12– 18?	Fóthi és mts., 2012
Doina	175,2	144,8	98,0	138,5	130,1	68,0	39,9	32,5	24,6	50,7	11/8	13–14	Necrasov & Botezatu, 1964 (adatbázis)
Giulești	182,1	152,4	101,8	133,0	138,6	68,8	41,3	33,0	25,0	50,8	8/2	16–19	Popovici, 1969a (adatbázis)

4 Saját közöletlen adat

5 Saját közöletlen adat

6 Balázs János szíves közlése

7 László Orsolya és Dr. Paja László szíves közlése

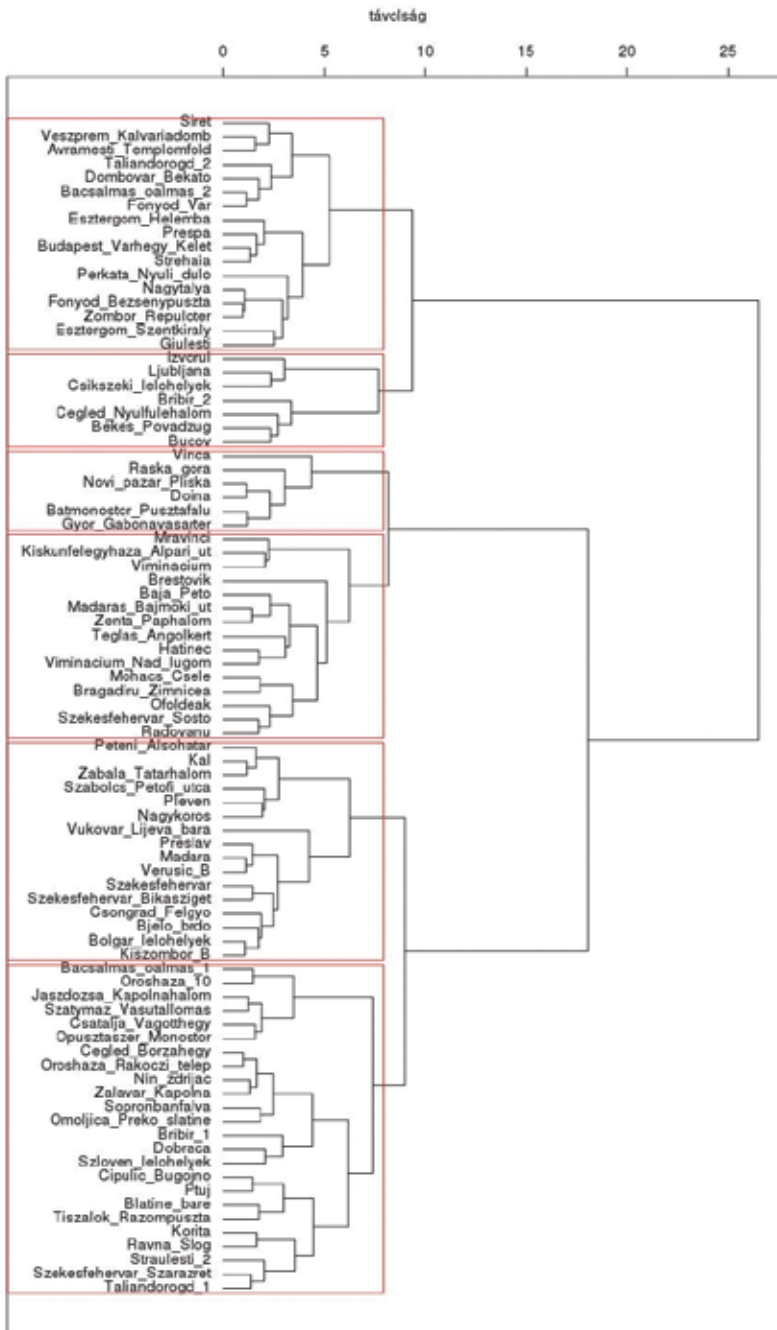
Temető	M1	M8	M9	M17	M45	M48	M51	M52	M54	M55	$\frac{n_{\max}}{n_{\min}}$	Szá- zad	Forrás
Izvorul	183,2	144,9	99,6	128,0	134,4	68,4	43,7	33,9	24,8	50,2	30/4	8–9	Necrasov, Botezatu & Teodorescu, 1967; Rösing & Schwidetzky, 1977
Peteni-Alsóhatár	187,2	141,5	98,6	133,7	131,46	69,3	41,9	32,7	24,5	49,4	54/28	12	Fóthi és mts., 2012
Radovanu	180,8	144,2	94,2	136,7	134,3	68,3	41,0	32,5	24,0	50,6	31/10	15–17	Popovici & Georgescu, 1975
Siret	178,6	145,7	99,6	133,7	133,3	67,3	43,0	32,0	25,7	48,0	11/3	14–19	Cantemir & Botezatu, 1995
Străulești 2	184,3	142,7	97,1	135,3	135,0	67,3	39,9	32,6	26,1	50,5	30/11	15–16	Popovici, 1966
Strehaia	181,2	146,3	99,8	137,1	135,1	68,8	40,8	33,9	25,4	52,8	23/19	17–19	Popovici, 1970
Zăbala-Tatárhalom	186,9	142,8	98,5	135,9	135,2	70,2	42,2	33,3	24,5	51,5	20/15	12	Zoffmann, 1993–1994; Fóthi és mts., 2012
Szerbia													
Brestovik	173,4	137,2	101,2	130,0	123,6	68,1	38,4	31,3	22,7	49,3	76/32	13–14	Gavrilović, 1962–1963; Schwidetzky et al., 1988
Dobrača	186,8	137,2	98,3	136,0	126,7	66,4	41,3	32,0	24,0	51,0	10/3	12–14	Dolinar-Osoletova, 1954; Rösing & Schwidetzky, 1981
Hajdukovo	184,1	139,8	98,5	133,6	131,4	73,3	38,6	33,8	24,4	31,3	25/14	12–16	Cekuš, 1993
Omoljica-Preko slatine	187,8	135,9	96,2	132,3	130,1	69,3	41,2	34,0	24,0	50,2	30/8	12–13	Dimovski, közöletlen ⁸
Ravna-Slog	187,8	141,4	96,4	139,3	134,7	67,4	41,3	33,6	25,8	50,2	8/5	9–10	Zoffmann, 2005
Verusič B	183,7	140,5	96,0	135,4	132,0	70,8	41,3	32,9	25,4	51,6	39/5	11	Czékus, 1994
Viminacium-Nad lugom	175,9	145,5	98,5	131,0	132,4	68,5	38,8	32,0	25,3	50,8	27	15–17	Schwidetzky et al., 1988
Viminacium	185,9	137,2	96,9	140,8	128,5	67,3	38,5	31,3	24,9	50,5	19/9	6	Mikić, 1992–1993; Schwidetzky et al., 1988
Vinča	181,1	143,7	99,8	146,6	132,2	69,2	38,2	32,9	24,9	50,9	42	12–14	Schwidetzky, 1971–1972; Mikić, 1985; Schwidetzky et al., 1988
Zenta-Paphalom	179,5	140,7	95,8	133,0	133,3	70,1	39,4	32,3	24,7	50,4	49/21	14–15	Bartucz & Farkas, 1958
Zombor-Repülőtér	178,2	149,9	98,6	138,1	138,4	72,5	40,7	33,2	25,1	52,3	46/27	15–17	Bartucz, 1960; Lovász, 2009
Szlovénia													
Ljubljana	179,9	147,6	97,0	129,5	133,4	71,4	42,0	35,6	24,1	50,9	8/8	15–17	Wram, 1903
Ptuj	189,3	143,6	99,5	136,5	133,2	70,6	41,7	32,9	24,7	53,4	87/61	10–13	Rösing & Schwidetzky, 1981; Schwidetzky et al., 1988
Szlovén lelőhelyek (Bled, Dobova, Turnišče)	185,8	140,9	96,8	134,6	127,7	71,5	40,3	32,2	23,5	50,1	39/2	9–10	Rösing & Schwidetzky, 1977; Schwidetzky et al., 1988

⁸ Neda Dimovski szíves közlése

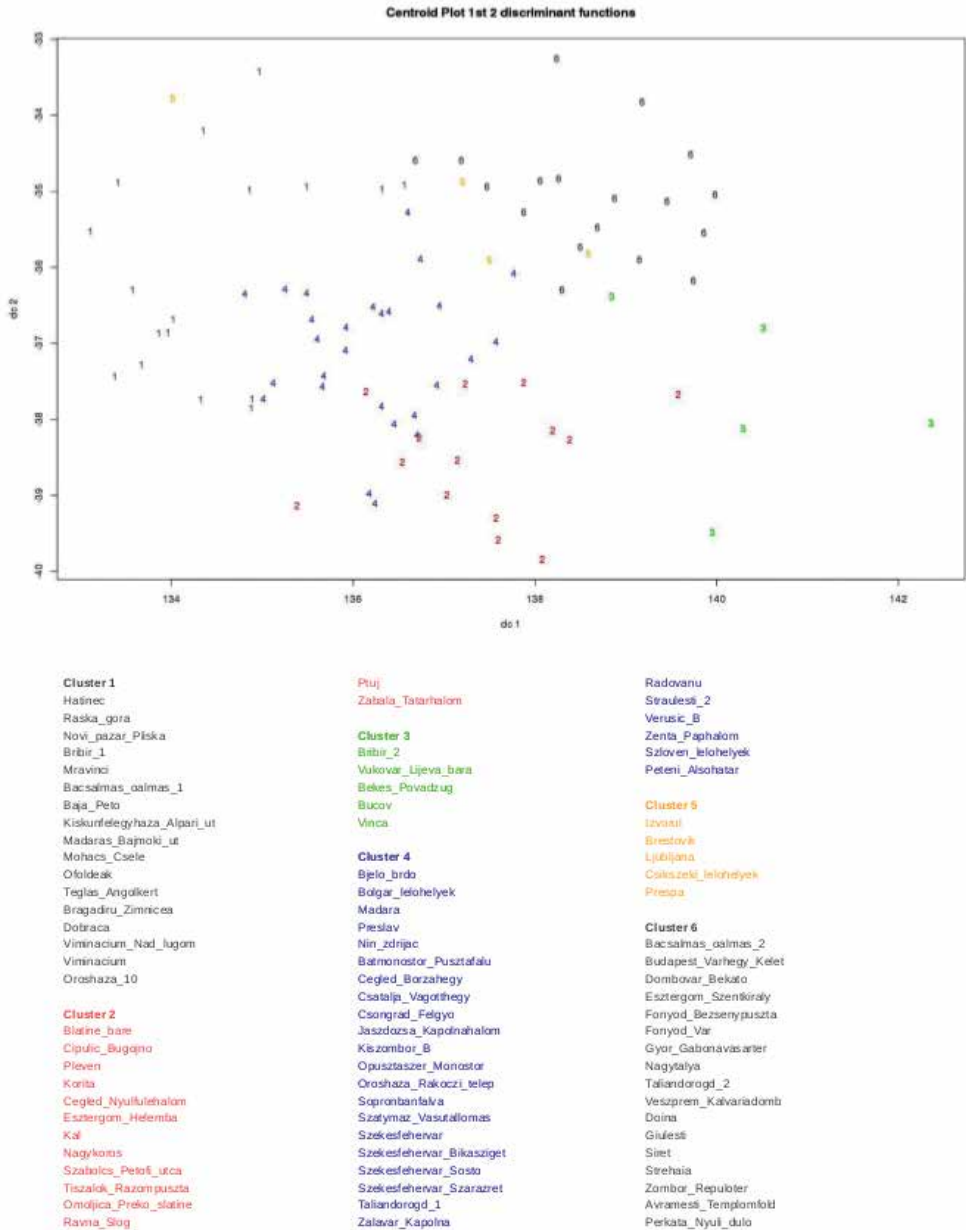
2. táblázat. A török hódoltság kori betelepülők temetőivel a különböző távolságszámítási és klaszterezési módszerek alapján kapcsolatot mutató szériák.

Table 2. Series showing connection with the immigrant populations from the period of Turkish occupation.

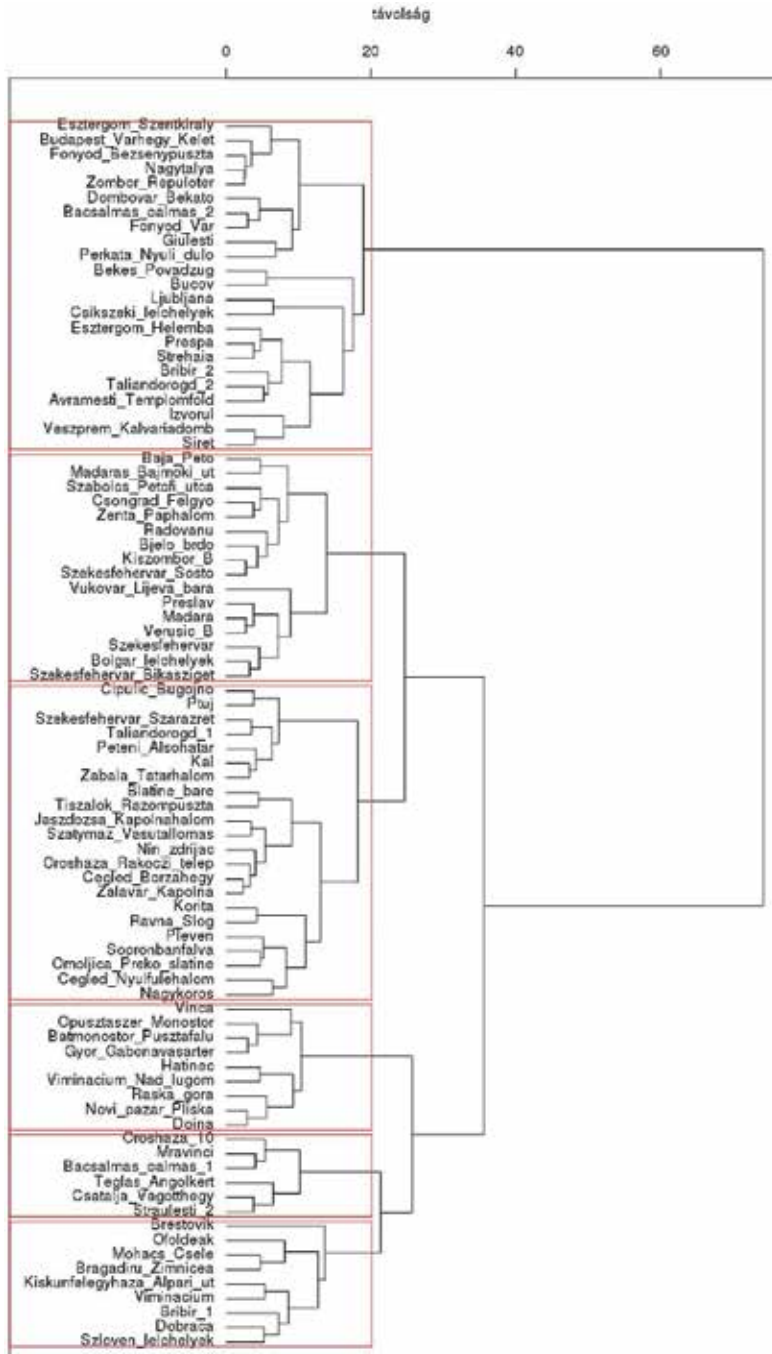
Temető	Euklideszi		Manhattan		Maximum		Penrose	
	Ward	K-közép	Ward	K-közép	Ward	K-közép	Ward	K-közép
Avrámestí-Templomföld	+	+	+	+	+	+	+	+
Bácsalmás-Oalmás-2	+	+	+	+	+	+	+	+
Budapest-Várhegy-Kelet	+	+	+	+	+	+	+	+
Fonyód-Bézsénypuszta	+	+	+	+	+	+	+	+
Fonyód-Vár	+	+	+	+	+	+	+	+
Nagytálya	+	+	+	+	+	+	+	+
Strehaia	+	+	+	+	+	+	+	+
Veszprém-Kálváriaudomb	+	+	+	+	+	+	+	+
Zombor-Repülőtér	+	+	+	+	+	+	+	+
Dombóvár-Békató	+	+	+	+	+	+	+	
Giulești	+	+	+	+	+	+	+	
Siret	+	+	+	+	+	+	+	
Taliándörögld 2.	+	+	+	+	+	+	+	
Perkáta-Nyúli dűlő	+	+	+	+	+		+	
Esztergom-Szentkirály	+	+	+	+		+		
Doina		+				+	+	+
Győr-Gabonavásártér		+		+		+		+
Prespa	+	+	+			+		
Bátmonostor-Pusztafalu						+	+	+
Bribir 2.			+				+	+
Novi-pazar-Pliska						+	+	+
Bucov			+					+
Esztergom-Helemba			+	+				
Hatinec							+	+
Izvorul			+	+				
Viminacium-Nad-lugom							+	+
Békés-Povádzug			+					
Bragadiru-Zimnicea							+	
Csikszéki lelőhelyek			+					
Jászdózsa-Kápolnahalom								+
Ljubljana			+					
Mohács-Csele							+	
Óföldéák							+	
Radovanu								+
Raška-gora							+	
Străulești-2							+	
Székesfehérvár								+
Székesfehérvár-Bikasziget								+
Téglás-Angolkert							+	
Klaszter elemszám:	16	18	23	18	14	19	26	21

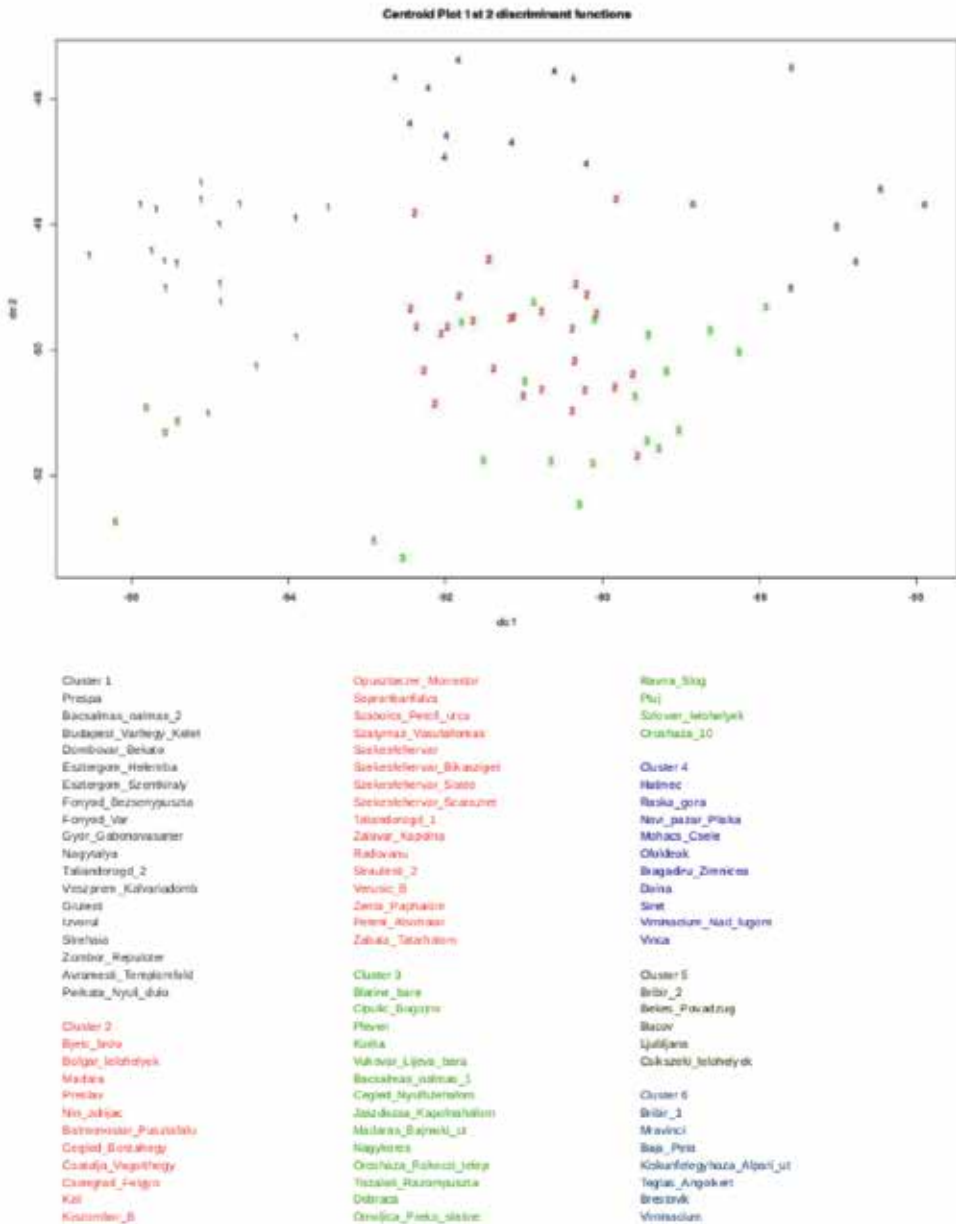
1. ábra. Az euklideszi távolságértékek alapján Ward-módszerrel szerkesztett dendrogram.
Plot 1. Dendrogram based on the Euclidean distance and Ward method.

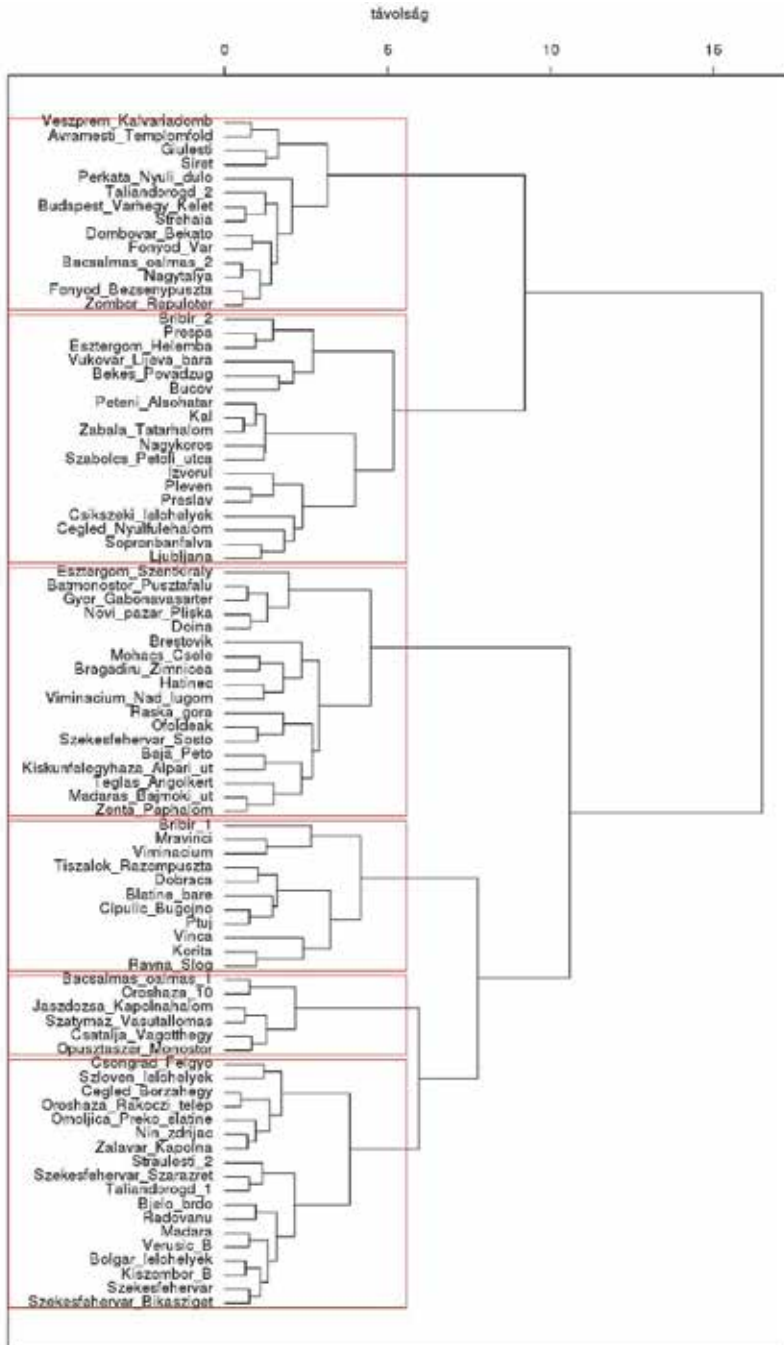
2. ábra. Az euklideszi távolságértékek K-közép klaszterezése.
Plot 2. K-mean clustering of the Euclidean distances.

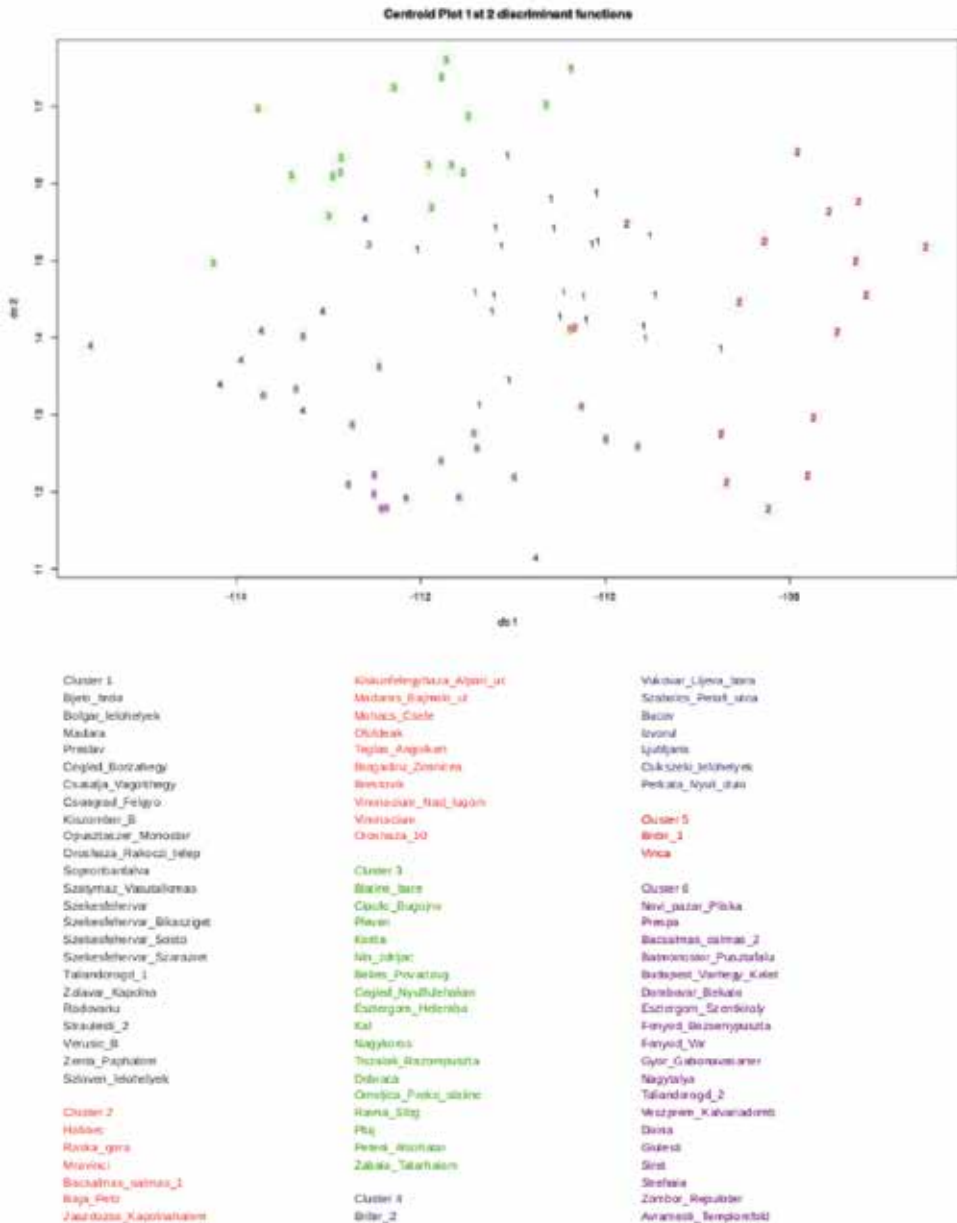
3 ábra. A Manhattan távolságértékek alapján Ward-módszerrel szerkesztett dendrogram.
Plot 3. Dendrogram based on the Manhattan distance and Ward method.

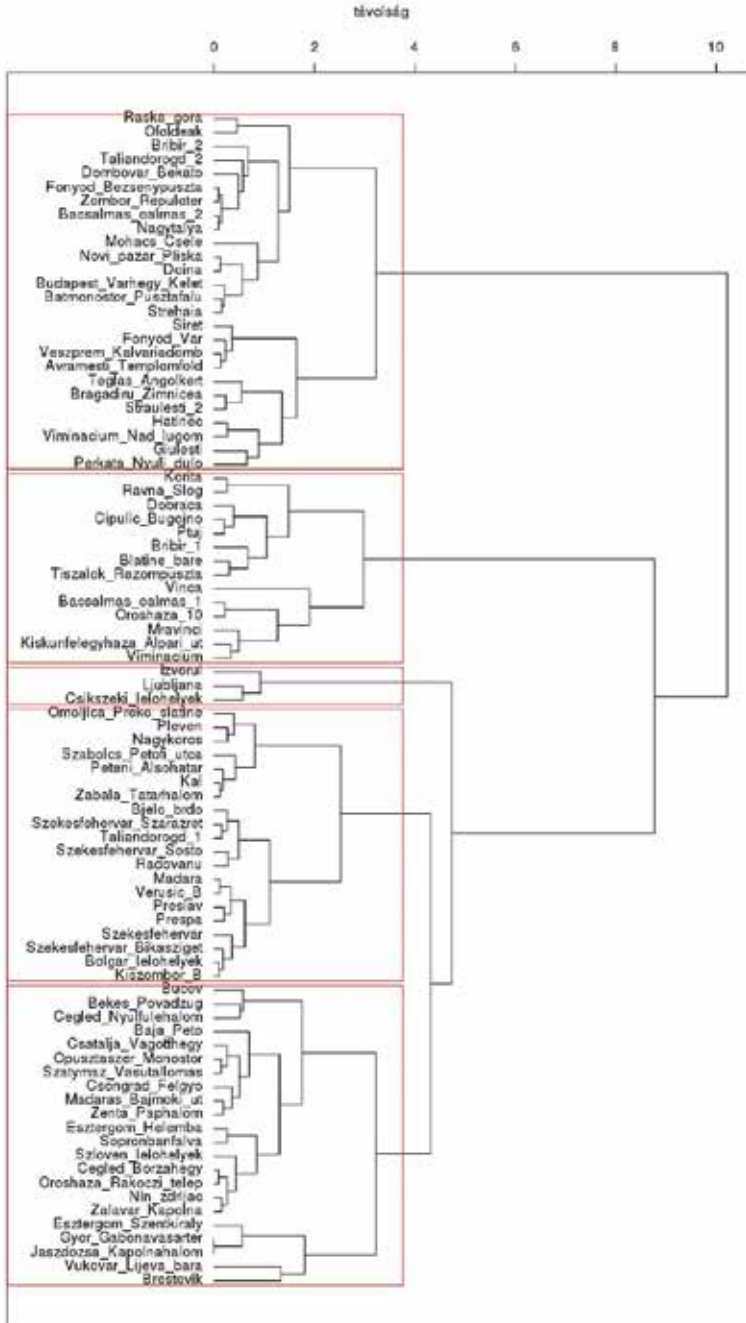
4. ábra. A Manhattan távolságértékek K-közép klaszterezése.
Plot 4. K-mean clustering of the Manhattan distances.

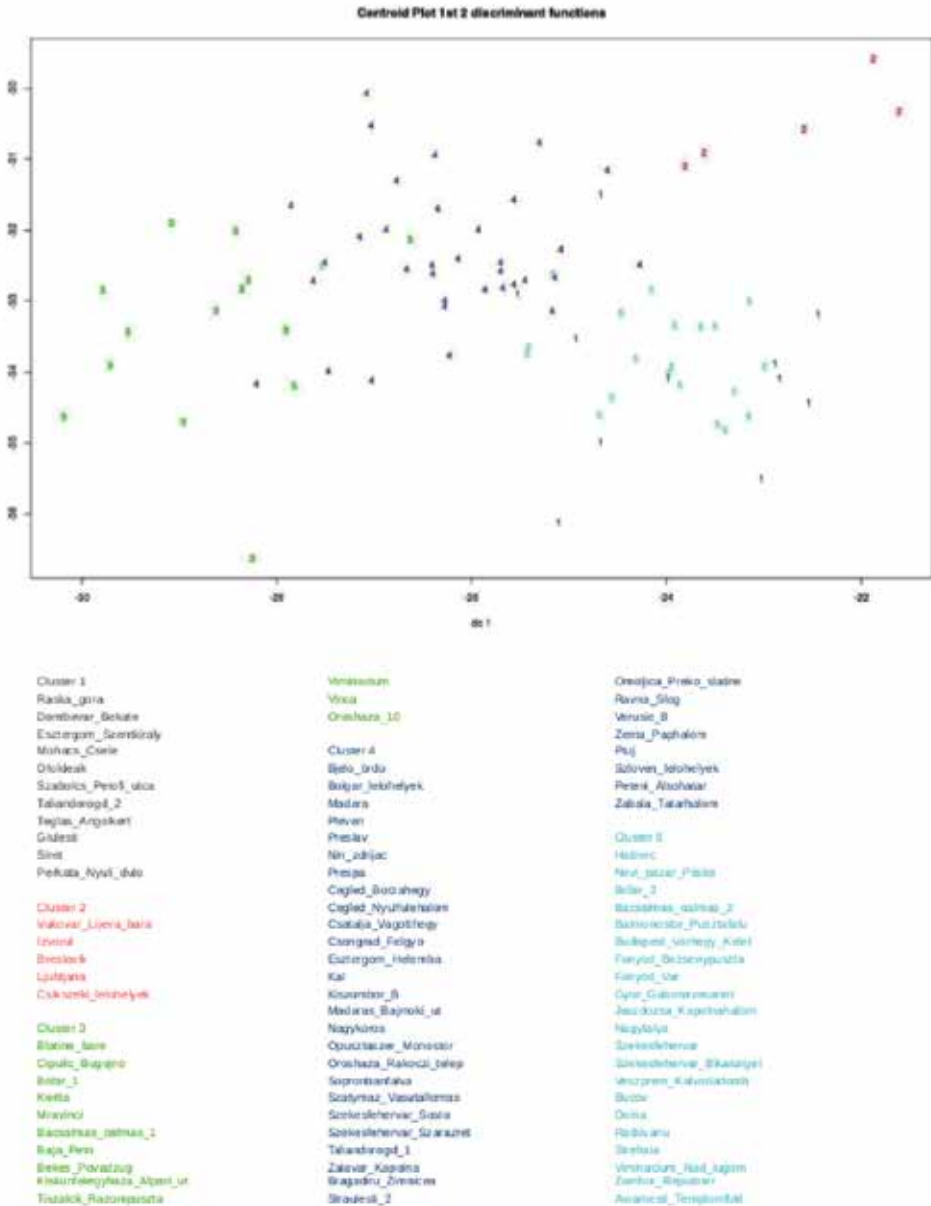
5. ábra. A maximum távolságértékek alapján Ward-módszerrel szerkesztett dendrogram
Plot 5. Dendrogram based on the maximum distance and Ward method.

6. ábra. A maximum távolságértékek K-közép klaszterezése.
Plot 6. K-mean clustering of the maximum distances

7. ábra. A Penrose távolságtérkékek alapján Ward-módszerrel szerkesztett dendrogram.
Plot 7. Dendrogram based on the Euclidean distance and Ward method.

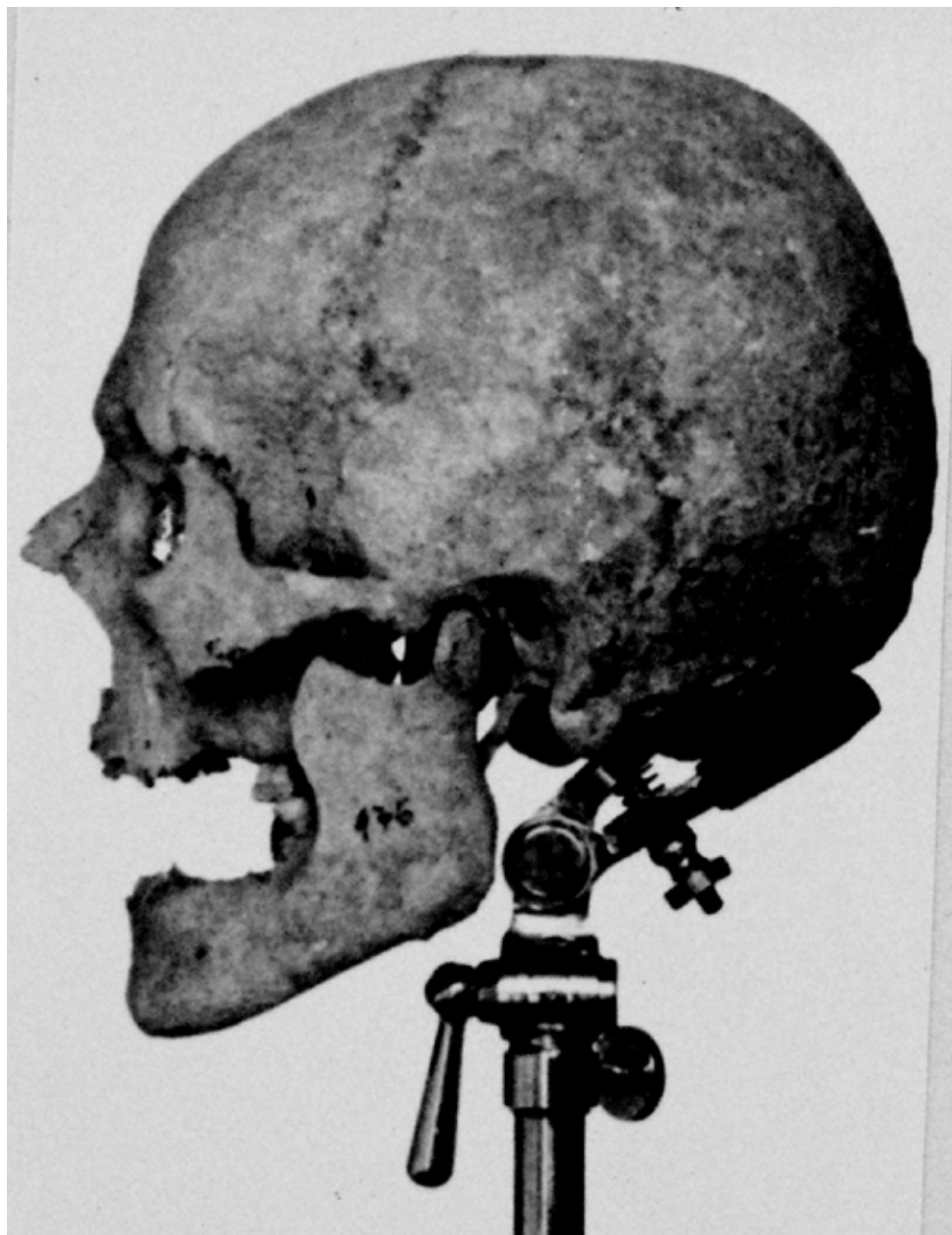

8. ábra. A Penrose távolságvértékek K-közép klaszterezése.
Plot 8. K-mean clustering of the Penrose distances

1. kép. Brachyran koponya a Bácsalmás-Óalmás lelőhelyről.

Figure 1. Brachyran skull from the archaeological site of Bácsalmás-Óalmás.

2. kép. Brachykran koponya a Zombor-Repülőtér lelőhelyről (Farkas Gyula felvétele).

Figure 2. Brachykran skull from the archaeological site of Zombor-Repülőtér (photo by Farkas Gyula).

Gabriela Lovas

ISTRAŽIVANJE POREKLA I VEZA POPULACIJA KOJE SU SE NASELILE U UGARSKU ZA VREME OSMANLIJSKE VLADAVINE SA MULTIVARIJACIJSKIM STATISTIČKIM METODAMA

Rezime

Antropologija populacija balkanskog porekla u Ugarskoj koje su emigrirale za vreme osmanlijske vladavine je jedna od najmanje istraženih oblasti istorijske antropologije, iako je iz istorijskih izvora poznato da su u ovom periodu Južni Sloveni i Vlasi masovno naseljavali teritoriju tadašnje Ugarske. U današnje vreme, jedno od najznačajnijih pitanja u istraživanjima stranih etničkih grupa iz 16–17. veka jeste: da li je moguće razlikovati populacije emigranata i starosedelaca, odnosno da li je moguće utvrditi njihovo poreklo?

Materiju istraživanja čine podaci o muškim lobanjama, sa nekropola na teritoriji Mađarske, koje su identifikovane kao južnoslovensko-vlaške, a kao uporedni materijal korišćeni su podaci sa srednjovekovnih nekropola iz Mađarske, Rumunije i sa Balkana. Za analizu veze među populacijama sa različitih lokaliteta korišćena je sistematska klaster analiza: na osnovu metričkih podataka muških lobanja izračunate su razne biološke razdaljine (Euklidska, maksimum, Menhetn i Penroz), a nakon toga kombinacijom dve metode klaster analize (Vordova metoda i metoda K-srednjih vrednosti) izvršeno je grupisanje podataka sa nekropola. Na kraju analize samo one grupacije, odnosno konekcije, koje su se tendenciozno pojavile u različitim analizama su uzete za realne.

Na osnovu rezultata može se zaključiti da većina populacija, čiji su uzorci iskopani na teritoriji Mađarske i koje su na osnovu arheoloških nalaza određene kao strane etničke grupe doseljene za vreme osmanlijske vladavine, odnosno muški pojedinci ovih populacija, tendenciozno spadaju u isti klaster po različitim razdaljinama i metodama klasterizacije. Sedam od njih su naročito blisko povezane i jasno se izdvajaju iz mađarskih srednjovekovnih nekropola. Time je utvrđeno pretpostavljeno zajedničko poreklo i sa biološkim metodama, pored arheoloških dokaza (običaj sahrane i arheološki nalazi). Kod četiri srednjovekovne serije sa teritorije Mađarske, koje su po rezultatima blisko povezane sa populacijama balkanskog porekla, ranija antropološka ispitivanja su već ukazala na mogućnost stranih veza. Što se tiče porekla ispitivanih populacija, paralele iz Rumunije jasno ukazuju na vezu sa oblastima naseljenim Vlasima. Na osnovu arheoloških nalaza pretpostavljene srpske i makedonske paralele se ne mogu utvrditi zbog nedostatka uporednih podataka.

Agneš Sekereš¹

Gradski muzej Subotica

Trg sinagoge 3

24 000 Subotica, Srbija

e-mail: muzejsubotica@open.telekom.rs

UDC 904:726.821(497.113 Tavankut)

Neda Dimovski²

Gradski muzej Subotica

Trg sinagoge 3

24 000 Subotica, Srbija

e-mail: nedadimovski@gmail.com

**ARHEOLOŠKA ISKOPAVANJA
NA NALAZIŠTU KAPONJA-TAVANKUT
Kratko saopštenje**

**ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS
AT THE SITE KAPONJA-TAVANKUT
Short report**

Apstrakt: Arheološka istraživanja na lokalitetu Kaponja–Tavankut vršena su u periodu od 2010. do 2015. godine, u saradnji Gradskog muzeja Subotica i Međuopštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Subotici. U vidu kratkog saopštenja izneti su preliminarni rezultati istraživanja crkve sa grobljem iz XII veka.

Ključne reči: crkva, groblje, XII vek, Tavankut, severna Bačka

Abstract: Archaeological excavations at the site Kaponja–Tavankut were conducted from 2010. to 2015., in cooperation of Municipal museum Subotica and Interregional institute for protection of cultural monuments Subotica. In the form of short statements the preliminary results of investigation of a church with a cemetery from the XII century are presented.

Key words: church, necropolis, 12th century, North Bačka, Tavankut

Lokalitet Kaponja nalazi se u severnoj Bačkoj, 17 km jugozapadno od Subotice, u istom imenom zaseoku Donjeg Tavankuta, na lesnom uzvišenju uz istočnu obalu veštačkog aku-

1 Agneš Sekereš, arheolog, kustos

Szekeres Ágnes, régész, kurátor

Ágnes Szekeres, archaeologist, curator

2 Neda Dimovski, arheolog, kustos

Dimovski Neda, régész, kurátor

Neda Dimovski, archaeologist, curator

Primljeno: 6. septembar 2016.

Prihvaćeno: 24. oktobar 2016.

mulacionog jezera nastalog oko manjeg vodotoka Krivaje. Nalazište se prvi put pominje 1744. godine kada je kraljevska komisija na tom mestu zabeležila postojenje ruševina crkve (Szekeres, 1975, 26). Prema Laslu Sekerešu moguće je da lokalitet zapravo predstavlja srednjovekovni Itod (*Itod*), pomenut prvi put 1198. godine u dokumentu kaločkog biskupa (Szekeres, 1983, 28–29).

Prvobitno zaštitna, arheološka istraživanja prelaze u sistematska i traju od 2010. do 2015. godine u saradnji Međuopštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Subotici (rukovodilac istraživanja – arheolog Zvonimir Nedeljković) i Gradskog muzeja Subotica (rukovodilac istraživanja – kustos arheolog Agneš Sekereš).

Istraživanjima je ustanovljeno da je nalazište oštećeno podizanjem trigonometrijske tačke koja se nalazi, kako će se kasnije uspostaviti, na temelju južnog zida crkve, ukopom rova 1999. godine od strane vojske, kao i redovnom obradom zemljišta usled čega su na savremenoj površini tla bili vidljivi ostaci opeke, maltera i ljudskih kostiju.

Oktoobra 2010. godine otvorena je sonda dimenzije 20 x 4 m pravca sever-jug, kojom je ustanovljen položaj apside crkve. U narednim godinama istraživanja su pratila gabarite crkve očuvane samo u temeljnoj zoni koju čini nabijena žuta i tamno siva zemlja (na pojedinim mestima i manji slojevi šuta) i zahvatila okolno groblje na 2–2,5 metra južno i severno od temelja zidova crkve. Crkva je sagrađena na već formiranoj nekropoli.

Crkva sa upisanom kružnom apsidom ima dimenzije 15 x 8 m (sl. 1.). U pročelju crkve dokumentovan je temelj dograđenog zvonika osnove dimenzije 4 x 3 m. Temelj čini naboj mrke zemlje i red koso postavljenih ulomaka opeka u gornjoj partiji. Ova temeljna zona delom je uništena prekopavanjem lokaliteta, a delom izgradnjom dve grobnice na samoj sredini.

Izgradnja crkve vršena je u više faza. Gradnjom zvonika presečeno je nekoliko grobova. U grobu 142, kog seče temelj zvonika, na levoj karličnoj kosti pronađen je novčić ugarskog kralja Ištvana II (1116–1131)³. Ovaj nalaz može da datuje gradnju ili dogradnju zvonika *terminus ad quem* cca. u prvu trećinu XII veka. I sa istočne strane crkve izgradnjom pravougone apside presečeno je više grobova.

Na osnovu zapažanja da su ukopi pojedinih grobova oštetili same temelje crkve, može se reći da je mesto korišćeno za sahranjivanje i nakon rušenja crkve.

Na nekropoli je istraženo 213 grobova (sl. 2.). Na osnovu nalaza u grobovima može se zaključiti da je nekropola formirana u XI veku. U grobovima je nalažen nakit za glavu (sl. 5.) (S karike i u jednom slučaju igla) i ruke (prstenje), odevni nakit (kopče) i novac (novac iz grobova pripada vladarima Ištvanu II i Ištvanu III, dok novac otkriven u slojevima pokriva širi vremenski raspon od XI–XIII veka).

Dokumentovani su ostaci sedam grobnica rađenih od horizontalno postavljenih opeka vezanih žutim blatom. One su locirane južno i zapadno od crkve (sl. 3., 4.). Tri grobnice južno od crkve su devastirane rovom koji je iskopala vojska 1999. godine, dok je samo jedna očuvana u celini. Rađena je od opeka vezanih žutim blatom sa krovom na dve vode. Južni i severni zid ove grobnice iskorišćeni su za formiranje još dve grobne konstrukcije koje su podrazumevale samo oslanjanje opeka na postojeće zidove.

Zapadno od temelja su locirane tri grobnice, od kojih su dve već pomenute ukopane u temelj zvonika, dok se treća nalazi uz njegov južni zid. Ova grobnica je trapezasta u osnovi.

³ Zahvaljujemo se Nađ Jeneu na pomoći oko obrade novca.

Severna, od dve grobnice ukopane u temelj zvonika, ima popločanje od opeka, dok se kod južne opeke nalaze samo u gornjoj partiji (očuvana su četiri reda) i ima krov na dve vode. Sve grobnice su delimično oštećene prekopavanjem lokaliteta i obradom zemljišta.

Ostali istraženi grobovi predstavljaju obične rake u kojima se mogu uočiti tragovi dasaka i gareži, osim u slučaju groba 117 gde je oko dečijeg skeleta očuvana konstrukcija od uspravno postavljenih opeka.

Slika 1. Lokalitet Kaponja-Tavankut, snimak sa severoistoka
Figure 1. Kaponja-Tavankut site, snapshot from northwest

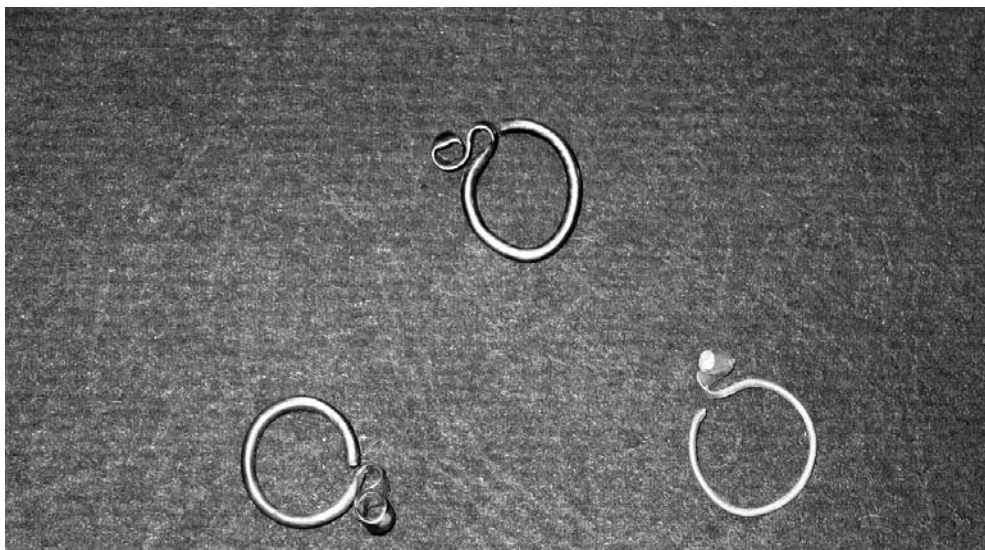
Slika 2. Lokalitet Kaponja-Tavankut, grobovi 6 i 7
Figure 2. Kaponja-Tavankut site, graves 6 and 7

Slika 3. Lokalitet Kaponja-Tavankut, grobnica locirana južno od crkve
Figure 3. Kaponja-Tavankut site, tomb located south of the church

Slika 4. Lokalitet Kaponja-Tavankut, grob 140
Figure 4. Kaponja-Tavankut site, grave 140

Slika 5. Lokalitet Kaponja-Tavankut, S karike iz grobova
Figure 5. Kaponja-Tavankut site, S-terminalled lock-rings from graves

LITERATURA

Szekeres, L. (1975). *Szabadkai helynevek*. Szabadka: Életjel Könyvek 6.

Szekeres, L. (1983). *Középkori települések Északkelet - Bácskában*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.

Szekeres Ágnes / Neda Dimovski

RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOK A TAVANKÚT MELLETTI KAPONYÁN

Összefoglaló

A Szabadkai Városi Múzeum és a Községközi Műemlékvédő Intézet közösen végzett kaponyai kutatásai (2010-2015) eredményeként egy 15m hosszú és 8 méter széles, félköríves záródású, K-NY tájolású templom alapjait és a körülötte elterülő temető 213 sírját sikerült feltárni.

A leletek között a korra jellemző viseleti tárgyak kerültek elő: hajkarikák, gyűrűk és övcsatok. Két sírból került elő datáló értékű érme, II. István és III. István ezüstpénzei. Az ásatás folyamán fellelt többi érme időmeghatározása a XI-XIII. század között szóródik. A templomot valószínűleg a tatárjárás alatt hagyták el a hívek, amikor ez a térség egy időre elnéptelenedett.

ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ / KIÁLLÍTÁSOK IZLOŽBENA DJELATNOST / EXIBITIONS

Secesija u Subotici
- uz gostujuću postavku Secesija i priroda
Gradski muzej Subotica
14.05.2015-20.09.2015.
Autor izložbe: Olga K. Ninkov

Szecesszió Szabadkán
A szecesszió és a természet c. tárlat része
Szabadkai Városi Múzeum
2015.05.14.-2015.9.20.
A kiállítás szerzője: Ninkov K. Olga

Umeće restauracije
(Muzej Bačke Topole)
16.05. 2015.-19.06.2015.
Autor izložbe: Žužana Korhec Pap

A restaurálás művészete
(Topolyai Múzeum)
2015.05.16-2015. 06.19.
A kiállítás szerzője: Korhecz Papp Zsuzsanna

Secesijske knjige i publikacije u Gradskoj biblioteci Subotica
(Naučno odelenje Gradske biblioteke)
6.6.2015.-1.7.2015.
Autori izložbe: Olga K. Ninkov, Ljubica Vuković Dulić

Szecessziós könyvek és más kiadványok a Szabadkai Városi Könyvtár állományában
(A Szabadkai Városi Könyvtár Tudományos Osztálya)
2015.6.6.-2015. 7.1.
A kiállítás szerzői: Ninkov K. Olga, Vuković Dulić Ljubica

Mijo Mandić (1857-1945), počasni građanin Subotice
24.09.2015.-04.12.2015.
Autor izložbe: Nevenka Bašić Palković

Mándich Mihály (1857-1945) Szabadka Város díszpolgára
2015.09.24.-2015.12.04.
A kiállítás szerzője: Bašić Palković Nevenka

Dela bečkih baroknih majstora u Vojvodini

11.12. 2015.-15.10.2016.

Autor izložbe: Žužana Korhec Pap

Bécsi barokk mesterek művei a Vajdaságban

2015.12.11.-2016.10.15.

A kiállítás szerzője: Korhecz Papp Zsuzsanna

ГОСТУЈУЋИ ИЗЛОЖБЕ / VENDÉGKIÁLLÍTÁSOK

GOSTUJUĆE IZLOŽBE / GUEST EXHIBITIONS

Hungarikum, čarolija, rukotvorina: Herend

Manufaktura Herend

20. 3. 2015.-01.5.2015.

Autor izložbe: Atila Kramlik

Hungarikum, varázslat, kézművesség: Herend

Herendi manufaktúra

2015.3.20.-2015.5.01.

A kiállítás szerzője: Krámlik Attila

Stakleni sjaj - zbirka stakla muzeja Slavonije

(19-20. vek)

Muzej Slavonije, Osijek

8. 5. 2015.- 15.6.2015.

Muzej Slavonije, Osijek

Autor izložbe: Radmila Biondić

Üvegfény - a Szlavónia Múzeum üveggyűjteménye (19.

- 20. század)

Szlavónia Múzeum, Eszék

2015.5.8.- 2015.6.15.

A kiállítás szerzője: Biondić Radmila

Secessija i priroda

14.05.2015-20.09.2015.

Organizator projekta i izložbe: Mreža gradova secesije, Brisel

(Réseau Nouveau Network, Bruxelles)

A szecesszió és a természet

A projektum és a tárlat szervezője: A szecessziós

városok hálózata, Brüsszel

Réseau Nouveau Network, Bruxelles

2015.05.14.-2015.9.20.

U ogledalu vremena – srpsko građansko društvo na razmeđi vekova kroz zbirku dr Jovana Milekića
Arhiv Vojvodine, Novi Sad
15.5.2015.-30.4.2016.
Autorke izložbe: Sanja Gavrilović, Ljubica Budać i Leonila Pavlović

*Az idő tükrében – a szerb polgári társadalom a századfordulón –
dr. Jovan Milekić gyűjteménye fényében*
Vajdasági Levéltár, Újvidék
2015.5.15.-2016.4.30.
A kiállítás szerzői: Sanja Gavrilović, Ljubica Budać i Leonila Pavlović

Život da mi bude Krist
prigodom 200. obljetnice rođenja biskupa i kalačkog velikog prepozita Ivana Antunovića
8.06. 2015.- 20.09.2015.
Kaločka nadbiskupska riznica
Autor izložbe: Adel Lakatoš
(sa postavljanjem ekspozita iz zbirke muzeja i župe Sv. Terezije Avilske)

Életem legyen a Krisztus
Antunovich János püspök és kalocsai nagyprépost születésének 200. évfordulója alkalmából
Megtekinthető volt: 2015.06.18-2015. 09.20.
A kiállítás szerzője: Lakatos Adél
(kiegészítve a múzeumunk és az Avilai Szent Teréz plébánia műtárgyaival)

Suvenirnica / Emléktárgy-bolt

Magija starih tehnika – putevi i drveće. Cijanotipije i argentotipije Mihalja Novaka.
Autor izložbe: Olga K. Ninkov
03.02.2015.-24. 03.2015.

Régi technikák bővületében – fák és utak. Novák Mihály cianotípiái és argentotípiái.
A kiállítás szerzője: Ninkov K. Olga
2015.02.03.-2015.03.24.

20 nijansi Subotice

Fotografije Vicai Olivera i Atile Koso
26. 03.2015.-14. 5.2015

Szabadka 20 árnyalata

Vicai Olivér és Kószó Attila fotókiállítása
2015.3.26.-2015.5.14.

Između arhitekture i mode – modeli Nine Rajak

Autor izložbe: Miomir Milić
16. 5.2015.- -30. 5.2015

Az építészet és divat között – Nina Rajak modelljei

A kiállítás szerzője: Milić Miomir
2015.5.16.-2015.5.30.

Katoličko divjačko društvo

Autor izložbe: Branimir Kopilović
01. 6.2015.--20.8.2015.

Katolikos leánytársaság

A kiállítás szerzője: Kopilović Branimir
2015.6.01.-2015.8.20.

Ruže regije "Mačo"

Izložba u organizaciji Intereno festivala
22.8.2015.-25.8.2015.

Matyóföld rózsái

Az Interetno fesztivál szervezésében
2015.8.22.-2015.8.25.

Szecesszia u hortikulturi parka na Paliću

Autor izložbe: Nada Matijašević
31.8.2015.- 7.10.2015.

Szecesszió a Palicsi park kertrendezésében

A kiállítás szerzője: Matijašević Nada
2015.8.31.-2015.10.7.

Izložba vezilja "Nar", odeljenje Zanatsko-kulturnog udruženja Erne Lanji iz Subotice

Autori izložbe: Sekcija vezilja "Nar"
9.10.2015.- 4. 11.2015.

A Gránátalma Hímzőszakkör, a Lányi Ernő Iparos Művelődési Egyesület szakosztályának kiállítása

A kiállítás szerzője: Gránátalma Hímzőkör
2015.10.9.-2015.11.4.

Mađarska secesijska arhitektura u Evropi
 Autori izložbe: Linda Pap, Lila Zambo, Zoltan Bađinski
 06.11.2015.-9. 12.2015.

Magyar szecessziós építészet Európában
 A kiállítás szerzői: Papp Linda, Zámbo Lilla,
 Bagyinszki Zoltán
 2015.11.6.-2015.12.9.

Zajedno stvaramo čarolju
 Izložba dečijih crteža Školskog centra sa domom
 učenika

„Dositej Obradović“ iz Subotice
 Organizator izložbe: Aniko Baba
 9. 12.2015.- 28.02. 2016.

Együtt csodát alkotunk
 A szabadkai Dositej Obradović Speciális Iskolaközpont
 és Diákotthon diákjainak rajzkiállítása
 A tárlat szervezője: Bába Anikó
 2015.12.9.- 2016. 02.28.

МУЗЕЈСКА ЕДУКАЦИЈА / MÚZEUMPEDAGÓGIA MUZEJSKA EDUKACIJA / EDUCATION AT THE MUSEUM

U pomoć, nestala su nam lica!
 Animator: Žofia Pece
 03.4.2015.
Segítség, eltűnt az arcunk!
 Foglalkozásvezető: Pecze Zsófia
 2015.4.03.

Uskršnja igraonica
 Animator: Aniko Baba
 31. 03. 2015

Húsvéti játszóház
 Foglalkozásvezető: Bába Anikó
 2015.3.31.

U Srcu Mog Doma Secesija Kuca -radionica za decu
 i roditelje. Animatori: Biljana Pilipović i Violeta
 Vrcelj Odri – P. U. „Naša radost“ Subotica. Povodom
 Međunarodnog dana porodice u okviru pratećih
 programa izložbe *Secesija i priroda*.
 15.5.2015. Saradnici: Aniko Baba, Olga K. Ninkov,
 Ljubica Vuković Dulić.

Otthonom szívében a szecesszió dobog- játszóház szülők és gyermekeik részére. Foglalkozásvezetők: Pilipović Biljana és Ōdri Vrcelj Violetta- „Naša radost“, Szabadka.

A nemzetközi családnapi alkalmából, a *Szecesszió és természet* c. kiállítás kísérőprogramjaként. Közreműködők: Bába Anikó, Ninkov K. Olga, Ljubica Vuković Dulić.

2015.5.15.

Šuma i ja -otvaranje izložbe i dodela nagrada najboljih dečijih likovnih radova, povodom Svetskog dana životne sredine (5.jun) u okviru pratećih programa izložbe *Secesiya i priroda*. Koordinator: Olga K. Ninkov. 05.6.2015

Az erdő és én - tárlatmegnyitó az óvodások munkáiból a Környezetvédelmi Világnapi alkalmából, a *Szecesszió és természet* c. kiállítás kísérőprogramjaként. Koordinator: Ninkov K. Olga.

2015.6.05.

Igraonica: Tehnika ebrua

Animator: Žužana Korhec Pap

09.7.2015.

A márványozás technikája (játsszóház)

Foglalkozásvezető: Korhec Papp Zsuzsanna

2015.7.09.

Origami, japanska veština kreiranja modela od papira

Animatori: Boris Glamočanin, Aniko Baba

01.8.2015.

Origami, japán papírhajtogatás (játsszóház)

Foglalkozásvezetők: Boris Glamočanin, Bába Anikó

2015.8.01.

Igraonica za izradu figurica za Božićnjak

Etnološko odeljenje „Blaško Rajić“ Katoličkog društva za kulturu, istoriju i duhovnost “Ivan Antunović”

Animator: Marija Vukov

26.11.2015.

Hagyományos térsztafigurák készítése

Az “Ivan Antunović” Intézet „Blaško Rajić” Néprajzi Szakosztálya

Foglalkozásvezető: Vukov Marija

**ПРОМОЦИЈЕ И ДОГАЂАЊА
BEMUTATÓK ÉS ESEMÉNYEK
PROMOCIJE I DOGAĐANJA
PROMOTIONS AND EVENTS**

Promocija knjige Čarlsa Ingraóa: *Habzburška monarhija 1618 – 1815*
28.4.2015.

Charles V. Ingraó: *Habzburška monarhija 1618. – 1815.*
című könyvének bemutatója
2015.4.28.

Secesijska arhitektura Osijeka sa posebnim osvrtom na motive iz prirode - predavanje Grgura Marka Ivankovića
Staklo Muzeja Slavonije od XIX. do XX. stoleća - predavanje Radmile Biondić
10.6.2015. (povodom Svetskog dana secesije, organizator ovog i drugih programa ove manifestacije: Olga K. Ninkov)

Eszék szecessziós építésze különös tekintettel a természetből vett elemekre - Ivanković Grgur Marko előadása

A Szlavónia Múzeum 19. és 20. századi üveggyűjteménye - Biondić Radmila előadása.

2015.6.10. (a Szecesszió Világnapja alkalmából, ennek és a kapcsolódó további rendezvényeknek szervezője: Ninkov K. Olga)

Arhitektura secesije u Zagrebu i Subotici - predavanje Klare Evetović povodom Svetskog dana secesije
11.6.2015.

Szecessziós építészet Zágórában és Szabadkán - Evetović Klara előadása a Szecesszió Világnapja alkalmából.
2015.6.11.

Rajhlovim stopama - šetnja gradom uz stručno vođenje Gordane Prčić Vujnović i Geze Vaša (povodom Svetskog dana secesije)
11. 6.2015.

Raichl nyomában. A Raichl Ferenc Szabadkán és Szegeden című könyv szerzőinek, Gordana Prčić Vujnović és Vass Géának szakmai vezetése (a Szecesszió Világnapja alkalmából)
2015. 6. 11.

Floralni i zoomorfni motivi secesijske ornamentike na pramerima iz naše prirodne okoline - predavanje biologa Istvana Hulooa okviru pratećih programa izložbe *Secesija i priroda*

17. 7.2015. (na mađarskom jeziku)

29. 8.2015. (na srpskom jeziku)

A stilizát szecessziós ornamentika növény és állat motivuma- Hulló István előadása a *Szecesszió és természet* c. kiállítás kísérőprogramjaként.

2015.7.17. (magyar nyelven)

2015.8.29. (szerb nyelven)

Ptice i veverice – skulptoralna dekoracija secesijske arhitekture u Subotici i na Paliću

-predavanje Nede Džamić u okviru pratećih programa izložbe *Secesija i priroda*

31.7.2015.

Madarak és mókusok – a szabadkai és palicsi szecessziós építészet figurális dekorációja- Džamić Neda előadása a *Szecesszió és természet* c. kiállítás kísérőprogramjaként.

2015.7.31.

Japanizam u Subotici krajem 19. i početkom 20. veka -predavanje Olge K. Ninkov okviru pratećih programa izložbe *Secesija i priroda*

7.8.2016.

Japanizmus Szabadkán a 19. század végén és a 20. század elején- Ninkov K. Olga előadása a *Szecesszió és természet* c. kiállítás kísérőprogramjaként.

2015.8.7.

Šta znači za jedan grad secesija? - predavanje Melinde Nađ Kišereš povodom Dana grada

01.9.2015

Mit jelent egy városnak a szecesszió? - Nagy Kiserős Melinda előadása a Városnap alkalmából

2015.9.01.

Promocija knjige Élettől életig - a holokauszton át (Od života do života - kroz holokaust) izdavačkog zavoda "Forum" i Jevrejske opštine Subotica u sklopu Jesenjeg festivala jevrejske kulture u Subotici.
12. 9. 2016.

Élettől életig - a holokauszton át, a Forum Könyvkiadó és a Szabadkai Zsidó Hittközség közös könyvbemutatója, a szabadkai Őszi Zsidó Kulturális Fesztivál keretében.
2016. 9. 12.

Interakcije - gostovanje polaznika Glumačke škole Pozorišta Deže Kostolani u sklopu Galerije mađarske umetnosti u Vojvodini 1830–1930; stručno vođenje vezano za arhitekturu i sakralnu umetnost: Ervin Kanjo i Žuzana Korhec Pap, Olga K. Ninkov.

2015.11.14.

Kölcshatások - a Kosztolányi Dezső Színház diákszínészeinek előadása a Vajdasági Magyar Képtár 1830-1930 tárlatában; szakmai vezetés az építészet és a szakrális művészet tárgykörében: Kanyó Ervin, Korhecz Papp Zsuzsana, Ninkov K. Olga.
2015.11.14.

Skup Srednjovekovne sekcije Srpskog arheološkog društva

Vinski dvor Hajdukovo

03.12.2015.

Szerb Régészeti Társaság Középkori osztályának gyűlése

Hajdújárasi Borkastély

2015.12.03.

Portreti franjevačkih svetaca i blaženika
 Franjevački samostan Subotica
 Autor stalne postavke: Žužana Korhec Pap
 Otvoreno za javnost: 14.06.2015-21.06.2015.

Ferences szentek és boldogok arcképei
 Szabadkai Ferences Rendház
 Az állandó tárlat szerzője: Korhec Papp Zsuzsanna
 A nyilvánosság számára megtekinthető volt:
 2015.06.14.-2015.06.21.

ИЗДАЊА / KIADVÁNYOK IZDANJA / PUBLICATIONS

Lakatos Adél (2015). *Život da mi bude Krist / Életem legyen a Krisztus / Живот да ми буде Христ*. Gradski muzej Subotica - Kalocsai Érseki Kincstár-Katoličko društvo "Ivan Antunović".

Nevenka Bašić Palković (2015). Mijo Mandić (1857-1945), počasni građanin Subotice /Mándich Mihály (1857-1945) Szabadka Város díszpolgára. Gradski muzej Subotica.

Korhec Papp Zsuzsanna (2015). Bécsi barokk mesterek művei a Vajdaságban / Dela bečkih baroknih majstora u Vojvodini / Die Werke des wiener Kunstmaler des Barock in der Vojvodina. Gradski muzej Subotica.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

069(497.113 Subotica) (058)

MUSEION : годишњак Градског музеја Суботица:
godišnjak Gradskog muzeja Subotica: a Szabadkai Városi
Múzeum évkönyve / glavni i odgovorni urednik Hulló István.
– 2001, I – .–Subotica: Gradski muzej, 2001 –,–

Ilustr. ; 23 cm.

Godišnje. – Rezimej na eng. jeziku.
ISSN 1451–1274

COBISS.SR–ID 179561223